

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії**

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПІЗНІХ ПАЛЕОЛОГІВ
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 621 групи

Карасьова Діана Геннадіївна

Керівник:

доктор історичних наук,

професор **Боднарюк Б.М.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.

Чернівці – 2023

Анотація

В роботі висвітлюється проблематика, пов'язана з комплексним аналізом та характеристикою особливостей реалізації візантійського зовнішньополітичного курсу представниками пізньої династії Палеологів, котрі перебували при владі в Імперії з середини XIV ст. до середини XV ст., тобто, до її падіння внаслідок османської інвазії. В роботі послідовно розглядаються найважливіші події та факти, котрі впливали й визначали магістральні вектори зовнішньої політики, дипломатичних перемовин і воєнних кампаній останніх ромейських василевсів.

Ключові слова: Східна Римська імперія, візантійська держава, династія Палеологів, василевси ромеїв, візантійська дипломатія, міжнародні відносини, візантійські війни.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Карасьова Д.Г.

Зміст

Вступ.....	С. 4-12
Розділ 1.Статус Візантії на міжнародній арені й геополітичні орієнтири Іоанна V у 40-х – 50-х рр. XIV ст.....	С. 13-28
Розділ 2. Візантійські зовнішньополітичні реалії та дипломатичні пріоритети в 60-х – 80-х рр. XIV ст.....	С.29-44
Розділ 3.Контакти ромейської Імперії з християнськими і мусульманськими державами за врядування Мануїла II.....	С. 45-61
Розділ 4. Правління Іоанна VIII: остання спроба врятувати Східну Римську імперію від падіння.....	С. 62-77
Висновки.....	С. 78-80
Список використаних джерел та літератури.....	С. 81-87

Вступ

Після Четвертого хрестового походу 1202-1204 рр. і наступної латинської окупації, Східна Римська імперія (Візантія) вже не була такою як колись – пишною, багатою, самовпевненою, грізною та зверхньою у ставленні до всього християнського світу. Антизахідні настрої відчутно зросли: населення добре пам'ятало пограбування й спалення Константинополя рицарями-хрестоносцями. З іншого боку, Латинська імперія на терені Візантії перебувала у постійній бойовій готовності й не мала відповідних можливостей сформувати процвітаючу державу.

Як і інші західні (католицькі) анклавні на Близькому Сході, вона постійно зверталася до папства й впливових монархів за мілітарною та фінансовою допомогою. Венеційське купецтво забезпечувало торгівельні зв'язки, ордени францісканців і домініканців займалися «адаптацією» православних візантійських храмів під проведення меси – знищували вівтарі, мозаїки, ікони. Паралельно, правляча латинська династія, заснована Балдуїном Фландрським укладала шлюбні союзи з іншими державами, маючи на меті зміцнення власного авторитету на міжнародній арені. Християнське міжцерковне суперництво, природно, зменшувало вірогідність об'єднання Церков.

Східна ортодоксія принципово не підтримувала спроби й намагання Римських понтифіків підпорядкувати Константинопольський патріархат Заходу. Ця відмова, як відомо, мала для ромейської Імперії та соціуму фатальні наслідки: папство самотужки не спромоглося організувати нові Хрестові походи проти османів й Візантія надалі, керована пізніми Палеологами, почала пожинати плоди своєї недалекоглядної зовнішньої політики. Не зважаючи на громадянські війни у 1320 та 1340 рр., Палеологи обіймали ромейський трон до оттоманського захоплення імперської столиці в середині XV ст.

Після ліквідації Латинської імперії у 1261 р., дві наступні епохи у історії Візантії – «Анжуйська загроза» (1261-1282) й «Врядування двох Андроніків» (1282-1341), в цілому погіршили її міжнародний статус.

Іоанн VI Кантакузин (1341-1354) – імператор без великих владних амбіцій, виявився байдужим до активної державницької діяльності та проведення необхідних реформ. Його доба характеризується значною соціально-політичною нестабільністю – палацевими інтригами, заколотами, погромами, повстаннями населення, церковно-релігійною боротьбою ісихастів, рухом зилотів («ревнителів»), котрий призвів до чергової громадянської війни (1342-1346) – найважчої за всю історію Східної Римської імперії. Програна війна з правителем Сербії Стефаном III Душаном лише загострила ситуацію й призвела, у підсумку, до низложення Іоанна VI. Вся влада знов сконцентрувалась в руках представників династії Палеологів.

Актуальність теми. Тема магістерської роботи, пов'язана з висвітленням особливостей зовнішньої політики Візантійської імперії у період правління останніх представників династії Палеологів є **актуальною**, оскільки геополітичні й дипломатичні орієнтири ромейської держави у другій половині XIV – першій половині XV ст. значною мірою вплинули на подальші міжнародні відносини, що реалізовувались та розвивались на теренах Європи і Передньої Азії до XX ст. Крім того, проблематика роботи **актуалізується** в контексті зовнішньополітичних програм та міжнародних реалій минулого століття, які стали, за низкою ознак, своєрідним відлунням візантійської імперськості з її домінуючими мілітарними цілями й амбіціями.

Джерельна база. Джерельною базою магістерської роботи послуговував корпус візантійських писемних джерел досліджуваної епохи. Необхідно зазначити, що фахівці, зокрема – Г. Острогорський, традиційно ділять головні тогочасні історичні твори й хроніки (а їх існує порівняно незначна кількість) на дві частини або групи [50, с.435].

Першу репрезентують три автори – Георгій Пахімер, Никифор Григора й Іоанн Кантакузин. «Історія» Пахімера для нашої проблематики є лише

дотичною, оскільки опис подій завершується 1308 р. Набагато цінніші історичні свідчення залишив Никифор Григора – талановитий вчений-енциклопедист XIVст. У своєму опусі «Римська історія»[9]. Григора ґрунтовно й достатньо об'єктивно описує систему імперського врядування, принципи господарювання, політичні та релігійні події, зокрема – ісихастський рух, релігійні погляди паламітів (послідовників вчення Григорія Палами). Звертає на себе увагу широке цитування автором різних джерел тієї епохи.

Не менш цінною за рівнем інформативності є «Історія» [8] василевса Іоанна VIКантакузина. Зрікшись престолу й прийнявши чернечий постриг, Іоанн вирішив написати історичний твір напівмемуарного характеру. Він починає розповідь з 1320 р., коли до влади прийшов Андронік III, і завершує (або з невідомих причин обриває) «Історію» 1359 р.

Колишній візантійський імператор у цьому творі, на тлі неоднозначних подій, котрі роздирали державу, в апологетичній манері виправдовується за свої вчинки та рішення. Низка історичних фактів трактується ним довільно, тенденційно й однобічно. Маловідомі події висвітлюються Іоанном Кантакузином у його публіцистиці [10].

Другу групу джерел складають історичні твори, котрі писалися вже після падіння Константинополя у 1453 р. Авторами були – Лаонік Халкокондил, Дука, Георгій Сфрандзі й Критовул з Імброса [50, с.436]. Лаонік, уродженець Афін, учень гуманіста Плїфона, як історик наслідував традиції Фукидида і зафіксував важку добу османських завоювань, яка завершилася виникненням на берегах Босфору нової мусульманської імперії.

В «Новій Афінській історії» [12] Халкокондил багато уваги приділив врядуванню останніх Палеологів і долі візантійської периферії. Довгі роки перебуваючи при дворі деспотів Мореї, він у яскравій манері змалював ісламську інвазію кінця XIV – першої половиниXV ст. на Пелопоннес.

Власну оцінку подій 40-х – 60-х рр. XV ст. подає чиновник Дука, перебуваючи на службі у генуезців. Його «Історія» [11] – теж важливий

документ епохи. Багато уваги автор приділив аналізу «співправління» Іоанна Кантакузіна та Іоанна V Палеолога й опису війн султана Баязеда.

У свою чергу, Георгій Сфрандзі в «Хроніці» [5], яка розповідає про історичні події з 1413 по 1477 рр. і так само дещо «перегукується» із Дукою в оцінці трагедії 1453 р. [1], прослідковує зовнішньополітичну діяльність на ромейському троні трьох останніх Палеологів.

Разом з тим, як акцентує Г. Острогорський, «приятель імператорської родини, Сфрандзі відрізнявся від Халкокондила та прогенуезького Дуки своїм традиційно візантійським ставленням до подій. До того ж він, на відміну від прихильника церковної унії Дуки, був рішучим ворогом латинників» [50, с. 437]. Праця Критовула за хронологічними межами (1451-1467) не може бути використана в роботі у якості джерела.

Додаткова інформація по темі, здебільшого – про рішення Ферраро-Флорентійського собору, міститься в творах вже згадуваного вище філософа-гуманіста – Георгія Геміста Пліфона з Містри. Прикладом можуть слугувати його промови відносно імператорських реформ [4] і опус «Про закон» [3].

Сатира, й доволі гостра, на візантійську аристократію епохи пізніх Палеологів відображена у байці кінця XIV ст. – «Розповідь про чотириногих» [2]. Стислі згадки про маловідомі події XIV ст. так само фігурують у тогочасному анонімному візантійському хронографі [7].

Нарешті, куропалат Георгій Кодин, який перебував на державній службі за врядування Іоанна Кантакузіна, склав книгу під назвою «Діяння церковні та цивільні від Різдва Христового до середини XV століття» [6], де описав етикет і правила придворного життя, а також – церковні традиції і звичаї, що побутували в період правління династії Палеологів.

Автор у подробицях розповідає про імператорські урочистості, релігійні свята, церемонію коронації василевса, крім того – згадує весь перелік цивільних та духовних (клерикальних) чинів й титулів у візантійській ієрархічній (ранговій) системі, з відповідними знаками сановності (статусності) столичної бюрократії.

Історіографія проблеми. Тематична історіографія на сьогоднішній день є доволі великою. Епоха врядування пізніх Палеологів розглядається в багатьох як узагальнюючих, так і вузькопроблемних роботах. Візантиністичні студії, котрі почали фахово формуватися на межі XVIII-XIX ст. у Франції та Англії, вже тоді приділяли належну дослідницьку увагу династії Палеологів.

Одним з перших добу Палеологів у своєму семитомному труді «Занепад і падіння Римської імперії» [23] охарактеризував англійський історик Е. Гіббон. Вагомий внесок у західноєвропейську візантиністику XIX ст. здійснив француз Ш. Діль. В монографіях «Історія Візантійської імперії» [29] та «Головні проблеми візантійської історії» [30] він об'єктивно аналізує і оцінює зовнішню політику пізніх Палеологів.

Серед відомих західних істориків, які у XIX ст. професійно займалися візантійською проблематикою, в тому числі – зовнішньополітичними стратегіями Східної Римської імперії, її дипломатією, мілітарною й соціально-релігійною сферами, варто згадати Дж. Бюрі[84], Г. Гельцера[25], В. Калліста[36].

Серед російських дореволюційних візантиністів своїми оригінальними концептуальними працями відзначилися А. Васильєв[17;18], С. Шестаков[80], Е. Черноусов[75], К. Успенський[59], Г. Герцберг[22], низка інших істориків [27; 32; 42; 51; 74].

У XX ст. панорамне системне вивчення політичної історії Візантії – і внутрішньої, і зовнішньої, суттєво активізувалося. Історики Німеччини, США, Польщі, Угорщини, Болгарії вивчали особливості візантійської цивілізації у її феноменологічному вимірі; політична історія Імперії мала дослідницький пріоритет.

Зокрема, правління династії Палеологів і роль Візантії на міжнародній арені у своїх публікаціях розглядали С. Манго[91; 92], Р. Дженкінс[90], М. Ангольд[82], Дж. Хелдон[87], Ж.-К. Шейне[78], А. Кравчук[38], Д.

Оболенський[94], Д. Ніколь[47; 93], С. Рансімен[54], Дж. Норвіч[48], А. Азімов[14] та ін. [69; 71; 83; 85; 86; 88; 89; 97].

На окрему увагу заслуговують дві фундаментальні монографії провідних французьких візантиністів – «Візантійська цивілізація» П. Шоню[79] й «Візантійська цивілізація» А. Гійу[26], де авторитетні науковці всебічно аналізують сутнісні характеристики цієї потужної середньовічної імперії; так само ґрунтовно автори висвітлюють її зовнішньополітичну складову з точки зору стрижневих династійних пріоритетів.

Радянська візантиністична школа представлена статтями і книгами таких вчених як З. Удальцова[62], А. Чекалова, І. Чичуров[72; 73], Б. Горянов[20; 21], Г. Курбатов[37]. Ці фахівці у своїх трудах розглядали питання, пов'язані з імперською ідеологією, політикою й світоглядними орієнтирами візантійців.

Також необхідно підкреслити, що їхній науковий доробок значною мірою ґрунтується на марксистській методології з її «класовими антагонізмами» й антифеодальною боротьбою. Виключення складає фундаментальний класичний труд Ф. Успенського «Історія Візантійської імперії»[60].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. в царині візантиністики позначився деякою зміною наукової парадигми. Історія Східної Римської імперії почала осмислюватись вченими крізь призму глобальних геополітичних і ментально-цивілізаційних трансформацій. В означеному інтерпретаційному руслі реалізовані дослідження П. Лемерля[45], С. Тернбулла[58], Г. Острогорського[50], Р. Кроулі[39].

Серед сучасних російських істориків високий аналітичний рівень в публікаціях демонструють В. Шиканов[76; 77], О. Банніков[15], І. Соколов[56], А. Величко[19], С. Іванов[35], М. Поляковська[52], прот. В. Асмус[13] та ін. [28; 40; 44]. Оригінальні цивілізаційні характеристики Візантійської імперії наводить у своїх книгах К. Хвостова[63-67].

Так само необхідно відзначити, що ряд істориків звертається до висвітлення зовнішньої політики візантійських імператорів у контексті міжнародних геополітичних протистоянь, але оцінюючи «візантійський чинник» з точки зору «антивізантійських» держав і коаліцій. Цей аспект розглядається в монографіях Ф. Хітцеля[68], Д. Кицикіса[41], С. Лозинського[43], А. Мюллера[46], Є. Гергея[24] та ін.[31; 49; 53].

Переходячи до висвітлення вітчизняного візантиністичного доробку, доречно констатувати: сучасні українські історики так само неодноразово звертались до характеристики зовнішньополітичного курсу пізніх Палеологів. Концептуальні підходи присутні в книгах харків'янина Б. Сорочана й львів'янина Л. Войтовича[34; 55]; об'єктивні трактування політики династії Палеологів містяться в лекційних курсах чернівчанина В. Балуха[16] та киянина Д. Степовика[57].

В магістерській роботі, крім того, використовувались матеріали з багатотомних академічних колективних праць – «Оксфордської історії Візантії» [96] й «Кембріджської історії Візантійської імперії» [95]. Необхідно підкреслити, що в обох виданнях фігурує багато фактології і концептуальних узагальнень; в самому тексті широко цитуються джерела.

Об'єкт дослідження. Об'єкт дослідження – Візантійська імперія в період правління представників пізньої династії Палеологів, коли східноримська цивілізація вступила у фазу свого остаточного занепаду і загибелі.

Предмет дослідження. Предмет дослідження – зовнішньополітичний курс пізньоромейських Палеологів і його наслідки для Візантії.

Мета роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу геополітичних орієнтирів і мілітарно-дипломатичних пріоритетів, що були притаманними та послідовно реалізовувались візантійськими імператорами в останній період існування ромейської держави.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- з'ясувати роль і статус Візантії на міжнародній арені з приходом до влади імператора Іоанна V;
- охарактеризувати візантійські зовнішньополітичні реалії другої половини XIV ст.;
- висвітлити контакти Імперії ромеїв з християнськими та ісламськими державами у часи правління Мануїла II;
- розкрити мотивацію зовнішньополітичного курсу імператора Іоанна VIII;
- розглянути внутрішні чинники, які обумовили пришвидшення процесу занепаду Візантійської імперії;
- простежити тенденції, пов'язані із зростанням кризових явищ, що стали притаманні імператорській владі у першій третині XV ст.;
- виокремити й проаналізувати заходи з боку останніх Палеологів, спрямовані на уповільнення руйнівних процесів, котрими були охоплені державні інституції у 20-х – 40-х рр. XV ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють другу половину XIV – першу половину XV ст. Нижньою межею є 1341 р. – початок номінального врядування візантійського імператора Іоанна V Палеолога, а верхньою – 1448 р., останній рік правління імператора Іоанна VIII Палеолога.

Географічні межі роботи окреслені тогочасною територією Східної Римської імперії, а також теренами християнських та мусульманських держав, які оточували Візантію як на європейському континенті (переважно – у Середземноморському басейні), так і на азійському.

Це – Сербське королівство, Угорське королівство, Болгарське царство, Османський султанат, деспотат Мореї, деспотат Епіра, Трапезундська імперія, Афіно-Фіванське герцогство, володіння Венеції, Генуї, Каталонії, Анжуйської династії, Ордену іоаннітів.

Методологічна основа роботи. У написанні магістерської роботи застосовувався синтезний підхід, а саме: було використано поєднання декількох ключових методів – порівняльно-історичного, структурно-

системного, проблемно-хронологічного і аналітично-ретроспективного. Означений дослідницький інструментарій, ґрунтуючись на принципах історизму, об'єктивності й критичного підходу в осмисленні фактів та подій, котрі містяться в писемних джерелах, дозволив послідовно реалізувати задекларовані мету і завдання.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків, і включає Список використаних джерел та літератури.

Розділ I. Статус Візантії на міжнародній арені й геополітичні орієнтири Іоанна V у 40-х – 50-х рр. XIV ст.

Початок 40-х рр. XIV ст. для Східної Римської імперії ознаменувався низкою подій, які у подальшому виявились доленосними. Все почалося зі смерті Андроніка III Палеолога. Він помер 15 червня 1341 р., заповівши трон дев'ятирічному синові Іоанну V, а опіку – дружині Анні Савойській та своєму раднику Іоанну Кантакузину. Однак заповіт був лише оголошений, але не підписаний, і ця обставина стала фатальною помилкою вмираючого василевса [82, с. 248].

Іоанн V, як старший син, залишився безумовним спадкоємцем; проте, в Імперії не існувало загальновизнаного порядку щодо наслідування престолу. Як підкреслює Дж. Норвіч, хлопчика «ніколи не проголошували співправителем імператора й він не був відповідним чином коронований» [48, с. 486]. Даний прецедент виявився своєрідним «каменем спотикання» і одночасно – спокусою для столичних аристократичних кіл. Сам Іоанн Кантакузин, як і його мати Федора, за рівнем знатності й багатства могли суперничати з правлячими Палеологами. Під час громадянської війни 1321-1328 рр. Кантакузини доволі тривалий час утримували своїм коштом армію Андроніка Молодшого [29, с. 167]. Центром їхніх володінь була потужна фракійська фортеця Дидимотика. Навколо цієї цитаделі розташовувались земельні володіння родини [29, с. 167].

Відстоюючи власні інтереси, Кантакузин спирався на землевласників-магнатів й своє, добре вишколене військо. «Багато наділена дарами природи та прикрашена глибоким розумом, – писав Никифор Григора, – ця людина була шанована всією армією і, отже, не було жодного воїна, котрий би не надавав переваги його життю над власним» [9, с. 347].

На самому початку регентства при неповнолітньому Іоанні V Кантакузин мав конфлікт із впливовим фаворитом з оточення Анни Савойської – дукою флота Олексієм Апокавком. Останній був не знатного походження, але завдяки здібностям спромігся досягнути високих чинів [25, с. 179]. Колись Олексій пропонував Іоанну підняти заколот проти Андроніка III, отримав відмову й більше ніколи не довіряв Кантакузину.

Привселюдна чвара між ними в імператорському палаці спровокувала низку інтриг. Як наслідок, ситуація навколо юного василевса та його матері склалася вкрай напружена; сам Кантакузин вже волів відмовитися від регентства щоб якимось виправити ситуацію [25, с. 179].

Тим часом Апокавк підготував заколот: якимось уночі будинки декількох столичних друзів Іоаннабули пограбовані солдатами та організованою юрбою городян. Сановників вбили або ув'язнили. Розуміючи, що його життя опинилось під загрозою, Кантакузин втік у Дидимотику. Там, 26 жовтня 1341 р. він був проголошений імператором [22, с. 582]. Його проголосили місцеві магнати, які шукали порятунку від мстивого Апокавк. Всі джерела майже одностайно констатують: Іоанн не мав владних амбіцій і погодився на трон без ентузіазму; впливу та грошей йому і так вистачало [56, с. 204]. Тим не менш, він таки прийняв небезпечний «вантаж» правління Імперією.

Іоанн Кантакузин мав багато достоїнств: енергійність, розсудливість, виваженість, інтелект. Він – чи не найталановитіший з усіх візантійських імператорів XIV ст. Проте, через багато прикрих обставин його здібності й таланти виявились не на часі та користі державі не принесли [56, с. 205]. Апокавк, ставши головною особою в уряді Анни Савойської, організував коронацію Іоанна V; вона відбулась 19 листопада 1341 р.

Невдовзі протистояння і ворожнеча двох придворних угруповань переросли у відкриту війну. На боці Палеолога опинились чиновники (урядовці), столична знать, купецтво й частина ремісників; Кантакузина підтримали великі землевласники. На цьому тлі знов спалахнула релігійна

боротьба, тим більше, що Кантакузин належав до ісихастів [17, с. 443]. Почалась нова громадянська війна – запекла, кривава, виснажлива.

У Константинополі поновилися погроми: населення палило палаци кантакузиністів. Навесні 1342 р. магнатів було вигнано з двох найбільших (крім столиці) міст Імперії – Фессалоніки й Адріанополя [17, с. 444]. Розорення зазнали династські феодальні господарства; народ вийшов з-під контролю, активізувались грабунки та підпали. Утворилась своєрідна спілка міст, які відмовилися визнавати владу Іоанна VI Кантакузина. Двір Анни Савойської підтримував повсталих; ворожнеча зростала [88, с. 390].

Сам Іоанн VI у подальшому, будучи вже літнім ченцем, писав у своїй «Історії»: «Багато хто волів використати цей рух народу у власних інтересах. Багато хто з тих, кому були винні гроші, звинувачувалися боржниками у кантакузинізмі ... Повсталі склалися з бідняків та грабіжників. Побуджувані злиднями, вони наважувались на все і штовхали до цього народ, лицемірно демонструючи свою прихильність до Палеологів і називаючи себе його найвідданішими слугами. Немов злаякісна, найжахливіша хвороба охопила всю імперію ... Ті, хто ненавидів Кантакузина і виступав проти нього зі звинуваченнями та прокльонами, вважались вірними громадянами ... Всі благорозумні, помірковані промови відразу бралися під підозру» [8, с. 76-77].

У Фессалоніках влада опинилась в руках руху «зилотів», які відстоювали інтереси купецтва та ремісників. Повстале місто очолили архонти Михайла Палеолога й брата Олексія Апокавка, Іоанна. Влада розпочала репресії: багаті городяни і монастирі «за волею народу» підлягали секвестру на користь бідних й потреби міської скарбниці [85, с.501].

Зберігся документ, складений одним з керівників фессалонікійських зилотів, де він виправдовується за їхні дії. «Що особливого, – писав цей зилотський ватажок, – в тому, що, взявши від монастирського добра, прогонуємо декількох бідняків, і священникам дамо необхідне, і прикрасимо храми? Не буде від цього шкоди обителям, для їх потреб залишиться

достатньо, і не буде порушена воля офірувачів, що мали на меті догодити Богу та прогодувати жебруючих ... Якщо ж на ці прибутки ми озброїмо воїнів, котрі йдуть на смерть за ці святині, закони і міські мури, то хіба це не краще, ніж якби ченці та священники витрачали їх намарно»[60, с.513].

Перші місяці війни й тотальної ненависті засмутили і Кантакузіна, і його прибічників; вони намагалися домовитися про мир. Іоанн VI вів себе коректно, стримано, визнав Анну та її сина, свої декрети і постанови завжди підписував й від їхнього імені. У свою чергу Апокавк зайняв радикальну позицію: на перемовини та компромісні угоди не йшов; парламентарів й послів Кантакузіна страчував [51, с. 278].

У 1342 р. після невдалої облоги Фессалоніки, Іоанн VI зазнав декількох військових поразок поспіль і з залишками свого війська вирушив до Сербії, під захист деспота Стефана III Душана. В Дидимотиці, оточеній ворогами, залишилась дружина василевса – Ірина [42, с. 408]. Навесні 1344 р. Кантакузін здійснив ще один наступ на зилотські Фессалоніки, але він виявився невдалим. Відносини Іоанна зі Стефаном після цього почали поступово погіршуватись. Душан припинив допомогу і серби перейшли македонський кордон Імперії, пограбувавши прикордонні селища [42, с. 408]. У свою чергу болгари так само вирішили скористатися ситуацією й взяли в облогу Дидимотику.

Армія Кантакузіна, притиснута до узбережжя, готувалася загинути в останній битві; жоден воїн не залишив свого командира. Однак, несподівано прийшла допомога – триста кораблів із найманцями Умура, правителя турецького емірата Айдин [27, с. 243]. Після декількох боєзіткнень, восени (у кінці листопада), об'єднане турецько-кантакузиністське військо перейшло у наступ й оволоділо 17 фракійськими містами і укріпленими замками; захоплені території піддалися розоренню[27, с. 244].

Не дивлячись на те, що частина османських сил була задіяна у морській війні, котру розпочав амбітний римський понтифік Климент VI проти мусульман, об'єднана армія, керована Кантакузином, впевнено

просувалась уперед. На червень 1345 р. у Анни Савойської з її оточенням залишилися тільки Константинополь, півострів Галліполі та Фессалоніки, які «тяжіли» до самостійності (або релігійно-політичного сепаратизму) й територіального відокремлення від Імперії. В даній ситуації повсталі зилоти у першу чергу воювали проти Кантакузина, а не за Іоанна V [17, с. 490].

Частково спустошена османами центральна і західна Фракія перетворилась для Іоанна VI на плацдарм, звідки він планував похід на імперську столицю. Північні та південно-східні фракійські області опинились під владою сербів, болгар, турків; на прикордоння зайшли навіть угорці. Більшість шляхів сполучення контролювались ватагами розбійників та мародерів «інтернаціонального» походження [17, с. 490-491].

Анна, усвідомлюючи страшні наслідки цієї громадянської війни, почала схилитися до миру, але розлючений коханець – Апокавк, для котрого визнання Кантакузина стало особистою трагедією, не дозволив їй піти на перемовини [90, с. 322]. У союзі зі своїм прибічником та однодумцем – Константинопольським патріархом Іоанном XIV Калікою, дук Олексій Апокавк розпочав жорсткі гоніння (практично – політичний терор) проти залишків столичної знаті – друзів Кантакузина [90, с. 322].

Попри незгоду Анни, навіть літня Феодора Кантакузина, мати Іоанна, загинула у в'язниці (за наказом Олексія її придушили) [97, с. 905]. Загратували, навіть, і Григорія Паламу, хоча він був переконаним антикантакузиністом. Така несправедливість викликала обурення паламітів і налаштувала їх проти Апокавка [97, с. 905].

11 червня 1345 р. Олексій виявив бажання особисто подивитись (можливо – і насолодитись) на ув'язнених ворогів-аристократів. «Державні злочинці» скориставшись слабкою пильністю стражників, на очах Апокавка напали на них, роззброїли, далі – кинулися на самого ненависного фаворита, й забили його до смерті ланцюгами від кайданів [97, с. 905-906].

У відповідь громадяни, дізнавшись про вбивство свого «опікуна», влаштували третій, найжорстокіший погром всієї знаті в Константинополі, не

звертаючи уваги на політичну чи конфесійну приналежність сановників. Знов запалали вілли та палаци; грабунок тривав тиждень. Більшість кварталів знаті згоріла вщент [95, с. 1112].

Майже одночасно активізувались зилоти у Фессалоніках. Тут, брат Апокавка, Іоанн прийняв рішення здати місто Кантакузину. Керманичі зилотів розцінили його вчинок як зраду: і сам Іоанн, і понад сто його прибічників – представників міського нобілитету, були страчені [95, с. 1112]. Ні про який мир з «мерзотними кантакузиністами» фессалонікійці й чути не бажали.

Оскільки старий мілітарний союзник Іоанна VI Умур «зав'яз» у воєнних кампаніях в Малій Азії, а 1348 р. і сам загинув у бою з латинянами (рицарями Ордену іоаннітів), Кантакузин невдовзі знайшов собі нових сателітів. Це теж були османи, очолювані еміром Урханом [27, с. 252]. Для зміцнення договору Іоанн віддав свою юну красиву доньку в емірський гарем [35, с. 201].

Наступний крок Кантакузина був спрямований на легітимізацію своєї влади. 21 травня 1346 р. з Єрусалима привезли патріарха, який і коронував його в Адріанополі. Присутні на церемонії єпископи одностайно низложили, як пише Георгій Кодин, патріарха Каліку з формулюванням: «За позбавлення свободи багатьох архієреїв» [6, с. 283].

Звісно, столиця Імперії в умовах громадянської війни не збиралася здаватися на милість переможця й розпочала підготовку до можливої облоги; для захисту Константинополя під прапорами Іоанна V Палеолога заохочувалося населення околиць, переважно – біднота й злочинці [28, с. 300].

Ситуацію, що виникла, яскраво та емоційно описує Григора (теж антикантакузиніст): «Василевс, який не очікував такого супротиву, у гніві вигукнув – «Якщо не я, то і не він [Іоанн V] нехай не володарює! Нехай взагалі не буде над ким правити!» [9, с. 385]. На теренах Фракії знов з'явилися османські «союзні» загони, котрі поновили грабунок місцевого

населення. Анна, у пошуках грошей для своїх найманців, заклала венеційським банкірам коштовні камені імператорської діадеми (у подальшому Візантія так і не спромоглася їх викупити) [28, с. 300].

Проте, протистояння Палеологів –мати й сина, завершилося; надалі чинити опір не було змоги, в першу чергу –фінансової. В столиці панував голод. 3 лютого 1347 р., підійшовши з військом під Золоті ворота, Кантакузин побачив їх відчиненими [73, с. 204]. Імператор-переможець, в'їхавши в місто, категорично заборонив війську зайнятися грабунком і оголосив амністію всім, хто виступав проти нього [73, с. 204].

13 травня у Влахернському храмі (в соборі Святої Софії завалилась західна стіна і там тривали ремонтні роботи) відбулась офіційна коронація. Іоанн VI дав привселюдну обіцянку скласти імператорську діадему (всі присутні із сумом, як підкреслює Григора, звернули увагу на її скляні камінці), через десять років [9, с. 386].

Після інтронізації Іоанна VI ісихасти (паламіти) здобули ще одну перемогу над церковними супротивниками – собор, де був обраний новий Константинопольський патріарх Ісидор, засудив як єретичні погляди Варлаама та його духовних послідовників [80, 402].

Громадянська війна суттєво виснажила і державну скарбницю, і багатства самого Кантакузина. Той самий Никифор Григора перераховує його втрати – 5 тис. биків та волів, понад 2 тис. кобилиць й мулів, сотні верблюдів й віслюків, 22 палаци [9, с. 387]. Далі Григора акцентує, що в імперському палаці Трулло кухонне золото й срібло замінили на олово та глину [9, с. 387]. Одна з найбагатших областей Імперії – Фракія, обезлюдніла і лежала в окрушинах; на дорогах грабували як свої, так і чужоземні розбійники.

На міжнародній арені ситуація для Візантії теж погіршилась: вона втратила більшу частину островів Егейського моря; під загрозою втрати для Імперії опинились Гераклея та Самбрія; Сербія не відмовилась від своїх територіальних зазіхань (надалі Душан приєднав до своїх володінь Арту,

Авлону, Касторію, Крою, Охриду, Скоп'є, Скутарі, Струмицю й Серри); не припинились на початок 40-х рр. XIV ст. і воєнні походи проти Імперії сусідньої Болгарії; ворожість до Візантії демонстрували також герцоги Наксоські зі своїми васалами – правителями Аморгоса й Термії; на морі ромеям перманентно дошкуляли «Родоські брати» – духовно-рицарський Орден Св. Іоанна Єрусалимського[96, с.269].

Якщо на початку 40-х рр. «втручання» Іоанна V (за підтримки Апокавка) у міжнародну політику були мінімальні, то у другій половині 40-х рр. вони доволі відчутно зросли, особливо – з 1349 р. [96, с.269]. Кантакузин вже змушений був рахуватись із молодим співправителем. Разом з тим, і внутрішня ситуація в державі залишалась далекою від стабілізації; чекало на вирішення релігійне питання.

Фессалоніки не підкорилися василевсу, не визнали вони й Ісидора за патріарха; призначеного митрополитом Фессалонікійським Григорія Паламу городяни, налаштовані проти ісихастів, не впустили до міста[9, с.388].

Як відзначає А. Гійу, якщо війна двох Андроніків значно похитнула державу, то війна двох Іоаннів остаточно підірвала її сили[26, с. 504]. Крім того, у 1348 р. Візантію «відвідала» страшна «чорна смерть» – найбільша в історії Середньовіччя епідемія бубонної чуми. Вчені підрахували: протягом 1347-1353 рр. вона в Європі позбавила життя 24 млн. чоловік; Візантія втратила майже третину свого населення [26, с. 505].

У XIVст. венеційці й генуезці продовжували зберігати свій економічний вплив при ромейському дворі. Як наслідок, в 1349 р. генуезці Галати зажадали для зведення нових укріплень передати їм узвишшя за північною стіною столиці. Імператор, який лежав хворий у Дидимотиці, їм відмовив, розуміючи їхні справжні наміри[84, с. 473]. Тоді розлючені галатці силою зброї захопили згадувану ділянку, спалили грецькі будинки й купецькі склади на узбережжі Золотого Рогу, а в самій портовій бухті знищили верфь та дев'ять бойових кораблів [84, с.473].

Невдовзі до Константинополя повернувся Кантакузин. Він зібрав на нараду найвпливовіших «отців міста» і переконав останніх офірувати гроші (імператорська скарбниця була порожньою) на будівництво нового флоту, щоб відомстити підступним генуезцям. Його рішення підтримав Іоанн V [83, с.308]. 5 березня дев'ять новозбудованих суден на очах у городян були спалені в ході морської баталії ескадрою Галати [83, с. 308].

Тоді імператор удвічі збільшив мито для товарів італійських купців і вп'ятеро зменшив мито (пошлину) для ромейських. На отримані кошти він побудував ще один, набагато потужніший флот й вплив до Галати. Перелякані генуезці швидко уклали мир і виплатили василевсу щедрю контрибуцію [83, с. 309].

Непідкореною залишались Фессалоніки, які, крім того, підтримували доволі тісні зв'язки з Болгарським царством. Разом з тим, й у самому місті почалися роздори. Опора зилотів – моряки, були перебиті повсталою біднотою, яку архонт Олексій Метохіт, таємний симпатик Кантакузина, нацькував на міську морську корпорацію [81, с. 101].

Восени 1349 р., ослаблена чварами та суперечками, Фессалоніки пали: Метохіт здав місто армії під командуванням обох імператорів. Тоді ж, восени 1349 р., сталася перша відкрита сварка між Іоаннами (молодий співправитель вважав, що Кантакузин ігнорує його точку зору) [87, с. 180]. Двовладдям і важким становищем Імперії скористався Душан: він напав й захопив усю Фессалію. Тим часом протиріччя між василевсами поглиблювались.

Не враховуючи думку Іоанна V, 1351 р. Кантакузин необачно дозволив втягнути себе у війну між Венецією та Капуєю і, як колись Андронік II, зазнав поразки та сплатив велику грошову компенсацію [74, с. 198]. Паралельно, як констатує Г. Шоню, Іоанн VI почав боротьбу з силами децентралізації й сепаратизму; їх носіями були переважно столичні аристократи, прибічники «феодальної вольниці» [79, с. 567]. Незадоволені династи (візантійські феодали) перейшли від нього в табір опозиції, групуючись навколо Іоанна Палеолога.

В 1352 р. молодий Іоанна повстав, претендуючи на володіння імператорського сина Матфея – Адріанополь [67, с. 156]. Спроба оволодіти містом йому не вдалася, він попервах сховався в Дидимотиці (надиво, Кантакузини дали йому прихист), а далі втік до італійців на острів Тенедос; звідти, зробивши ставку на венеційців, Іоанн V почав захоплювати великі острови Егейського моря, конкуруючи з войовничими рицарями-родосцями [97, с. 950]. Патріарх Калліст за схвалення його дій був позбавлений кафедри [6, с. 295].

У своїй зовнішній, «антизахідній» політиці Кантакузин продовжував розраховувати на допомогу мусульманських правителів й почав селити османських найманців навколо Константинополя. На платню їм пішли всі гроші державної скарбниці, золоте церковне начиння й навіть кошти, надіслані Московським великим князем Симеоном Гордим на ремонт Софіївського собору [35, с. 199].

Перебуваючи на Тенедосі, Палеолог вів жваві перемовини з ворогами Кантакузина – сербами та болгарами. Мета цих перемовин – створення антикантакузинської військової коаліції. Молодому василевсу вдалося зробити їх своїми союзниками й «стратегічними партнерами» [91, с. 285]. Криза в Імперії поглитблювалась.

Ще з 1351 р., як повідомляє Григора, почали ширитися заклики до скинення узурпатора, котрий «говорив турецькою, одружив доньку з турком і продав туркам країну» [9, с. 403]. Й хоча насправді Кантакузин не був «туркофілом», ситуація для нього стала загрозливою; до того ж, його найманці-османи вийшли з-під імператорського контролю і поступово зайнялися захопленням (зсередини) візантійських земель [91, с. 286].

1352 р. вони захопили фортецю Цимпе на європейському березі Дарданелл. Через два роки землетрус знищив місто Галліполі. Жителі й залога втекли, а їхні покинуті домівки зайняли турки, яких поспіхом перевіз через затоку син Урхана – емір Сулейман [23, с. 521]. Звісно, на відміну від

батька, син вже не був так лояльно налаштований на «дружбу» з Кантакузином; змінилося ставлення і самого Урхана.

Перелякавшись того, як його вчорашні «захисники» безсоромно хазяйнують у Європі, Іоанн V вирушив до Нікомідії, де мав осідок Урхан, із викупом за Галліполі. Ні за 10, ні за 40 тис. знецінених візантійських імперпіронів емір не погодився залишити місто, а самого Кантакузина не прийняв «через хворобу» [9, с. 401]. У пригніченому стані, як згадував сам колишній василевс в «Історії», він повернувся у столицю [8, с. 99]. Надалі Візантія неухильно втрачала спроможність приборкати нестримно зростаючу «османську загрозу».

Тим часом Сулейман захопив Кіпсели й передмістя Редесто [23, с. 521]. Влітку 1354 р. Кантакузин вирішив упокорити хоча б «внутрішніх ворогів». Проте, спроба оволодіти Тенедосом виявилась невдалою; у розпачі василевс повернувся до вороже налаштованої столиці. У свою чергу Іоанн Палеолог так само виступив у похід.

В листопаді він, на кораблях венеційського пірата Франческо Гаттілузі підійшов до стін Константинополя. Друзі вночі відчинили одну з міських брам; солдати без перешкод увійшли в місто й захопили арсенал [23, с. 522]. Каталонська гвардія Іоанна VI була відрізана від палацу; під ранок вкотре почалися вбивства і пограбування родичів та друзів Кантакузина [9, с. 403].

Втомлений від цих кривавих міжусобиць, старший василевс відмовився від використання можливостей для організації спротиву, хоча шанс він мав. Іоанн VI зрікся трону й став ченцем під ім'ям Іосаф [9, с. 404]. Однак і в монастирі колишній василевс продовжував спостерігати за політичним життям Імперії. Коли, зокрема, Палама потрапив у полон до османів, Іоанн його викупив, зібравши необхідні кошти. Вже як Іосаф він навіть примирився з Палеологом, здобувши прихильність та повагу останнього [6, с. 302]. Помер Кантакузин 15 червня 1383 р., трохи не доживши до свого 90-річчя.

Необхідно зазначити, що великим територіальним надбанням Східної Римської імперії в ту епоху стала Морея; значну її частину відвоював у нащадків рицарів-хрестоносців старший син Іоанна VI – Мануїл Кантакузин [25, с. 195]. Молодший – Матфей, протягом 1352-1357 рр., теж маючи титул імператора, правив у Адріанополі, поки не був розбитий сербським полководцем Воїхною і не потрапив до нього у полон. Іоанн V викупив бранця й передав в управління деспотат Мореї, коли 1380 р. помер його старший брат [95, с. 1116].

Завершивши виснажливу боротьбу з Кантакузинами, Іоанн Палеолог нарешті почав правити одноосібно. Звісно, і його врядування на візантійському троні не було позбавлене хиб та помилок як у внутрішній, так і зовнішній політиці. На початок 50-х рр. XIV ст., після громадянської війни «двох Іоаннів», Імперія перебувала у жалюгідному стані: квітуча Фракія перетворилася на пустелю, скарбниця спорожніла, фінансова й податкова системи занепали, армії практично не існувало, столиця, крім центру, лежала в окрушинах [56, с. 259]. Навіть положення самого Іоанна V на троні залишалось «двоаяким».

Як вже зазначалося вище, справа в тому, що, не зважаючи на постриг Іоасаф Кантакузин фактично залишився біля стерня влади. Її світську гілку реалізовував Палеолог, а духовно-релігійну – Іоасаф. Аналізуючи публіцистику колишнього василевса, Г. Прохоров відзначив: «Ставши ченцем, Кантакузин не розірвав зв'язки з двором ... Він і надалі продовжував свою політику й дипломатичну діяльність, змінивши тільки її методи. Якщо до постригу його політика слугувала богослов'ю, то тепер за допомогою богослов'я він проводив свою політику» [10, с. 322].

Крім того Іоанн V, одружений із донькою Кантакузина Еленою, офіційно визнав за тестем титул василевса-батька і свої листи Іоасаф підписував як «Іоанн, у Христі Бозі вірний імператор та самодержець (автократор) ромеїв, заради божественного монашого чина перейменований у монаха Іоасафа» [10, с. 341]. Патріарх Філофей Коккін в одному зі своїх

листів писав, що Кантакузин після зречення набув більшого авторитету, ніж у часи власної світської автократії [6, с. 306]. Палеолог, на відміну від Іоасафа, такого авторитету не мав.

Цікаву характеристику Іоанна V залишив Дука: «Був він достатньо легковажною людиною і не глибоко цікавився іншими справами крім симпатичних та вродливих жінок й питання, котру з них і як зловити у свою сіть» [11, с. 68]. Отже, можна констатувати: політичні справи у молодого імператора попервах не мали пріоритету, хоча міжнародна й геополітична ситуація цього вимагала, особливо – з середини 50-х рр. Час та обставини змусили василевса зайнятися активною зовнішньою політикою.

О. Величко, у дещо звеличній манері, так характеризує цього ромейського василевса: «Іоанн V Палеолог, чиє правління тривало понад 45 років, красивий та мужній чоловік, мав важку долю. Жодному візантійському імператору не судилося пережити за своє життя стільки принижень, втрат і вимушеної ганьби, як йому. Однак, при всіх ударах долі Іоанн V вмів тримати удар та диктувати свою волю. Йому не було чужде почуття самопожертви в ім'я «спільного блага». Цей правитель-труженик протягом десятиліть вишукував щонайменші шанси, щоб принаймні відтермінувати загибель Імперії [19, с. 327].

Дійсно, Палеологу дісталась важка спадщина – напівзруйнована занепада держава. Її слабкість була очевидною. Дійшло до того, як акцентує Г. Герцберг, що 16 квітня 1355 р. венеціанський посол у Константинополі заявив на Раді Республіки – необхідно без зайвих міркувань приєднувати Візантію до Венеції [22, с. 475]. Однак, дожі та почесні громадяни «Республіки Святого Марка» не підтримали його провокативної ініціативи – вони не побачили зиску [22, с. 475].

Передчуваючи нову османську навалу, яка насувалась, Палеолог звернувся по допомогу до латинського Заходу; шлях проходив через папський Рим. Василевс відрядив посольство до понтифіка Іннокентія VI з

обіцянкою організувати заходи, спрямовані на об'єднання Церков [24, с. 310-311].

Ось що писав Палеолог у листі до папи: «З цієї хвилини я стаю вірним, покірним, шанобливим та відданим блаженнішому отцю і володарю нашому Інокентію VI, Святої Римської та Вселенської Церкви, Верховному первосвященнику і його наступникам. Використаю всі можливі засоби на те, щоб усі народи нашої Імперії так само стали вірними, слухняними, шанобливими й відданими тому ж нашому отцю та верховному первосвященнику і його наступникам.

Але, оскільки час зробив жорсткими серця народу, оскільки його [народ] важко можна відволікти від того, з чим він зріднився, і спрямувати його на новий шлях можна не інакше, ніж як діями мудрими та поміркованими, то я вирішив вчинити наступним чином»[49, с. 389]. Далі василевс ромеїв описує папі свої міркування відносно даної проблеми.

Від себе Іоанн V просив Римського первосвященника створити військовий союз зацікавлених європейських держав проти ісламської експансії. Сам імператор обіцяв папі стати «першим капітаном та прапорноносцем матері Церков і головнокомандувачем над християнським воїнством, яке надійде в Константинополь з-за моря» [49, с. 390]. Крім того, василевс, пропонуючи залишити в якості заручника свого сина Мануїла, ще просив у понтифіка 15 транспортних суден, 5 галер, 500 рицарів й 1000 піхотинців на шість місяців для очікуваної війни з турками[52, с. 53].

У листі-відповіді Інокентій VI проявив велику радість з приводу звернення Палеолога і пообіцяв від себе звернутися з відповідним проханням до Родоських рицарів, венеційців, генуезців та кіпріотів. Він дійсно розіслав їм звернення, котрі залишились без належної уваги. Тим не менш, листування тривало; імператор був переконливим та наполегливим у створенні коаліції із Заходом проти османів. Розчулений його енергією, папа оголосив відповідною буллою Хрестовий похід «на сарацинів» [73, с. 298]. Проте, і цей захід не мав успіху.

На 1358 р. Фракія перебувала у спокої, але це був «спокій» мерця [19, с. 328]. Архонти областей неприховано ждали перейти під владу турків (турецькі податки були майже у 4 рази менші), і ця «добра воля» суттєво збільшила можливості мусульман закріпитися у Європі [73, с. 298]. Палеолог майже повністю втратив владу на місцях; він не міг нічого протиставити фронтирному сепаратизму власних чиновників.

Прикладом може слугувати прецедент з правителем Фокеї Калофетом, який оголосив себе самостійним керманичем. Безкарність цього чиновника перевершила всі межі: коли його пірати захопили в полон Халіла, сина султана Орхана й османи висунули вимогу негайно повернути принца, Калофет запросив за Халіла з імператора 100 тис. золотих монет і титул севастократора [69, с. 314].

Щоб якось залагодити дипломатичний скандал та зберегти союз із турками, без яких Імперія залишалась беззахисною перед болгарами й сербами, василевс змушений був піти на пряме приниження. Він віддав свою дев'ятирічну доньку (наймолодшу) за відвертого сепаратиста і той звільнив турецького принца [69, с. 314]. Для покращення стосунків з Генуєю Іоанн V одружив свою сестру із впливовим генуезцем на прізвище Гаттелузі; її посагом став острів Мітілена (Лесбос) [60, с. 545].

Міжнародна ситуація загострювалась і в 1359 р. османи опинились під стінами Константинополя. Облога була невдалою, турки невдовзі відступили. Проте, наступного року вони оволоділи двома фортецями на узбережжі й вирушили на Фракію [80, с. 449]. Імператор був у розпачі.

Отже, наявний фактологічний матеріал дозволяє констатувати: протягом 40-х – 50-х рр. XIV ст. зовнішня політика візантійських імператорів мала перемінний характер і геополітичну «двовекторність». Іоанн IVКантакузин орієнтувався переважно на османських правителів, а для Іоанна V Палеолога пріоритетним став італійський вектор.

Така неузгодженість мала для Імперії негативні наслідки: у підсумку Візантія опинилась в колі ненадійних «друзів» та прихованих ворогів.

Перемовини з папством очікуваних результатів не дали; Захід сам зайняв очікуючу позицію. Загроза з боку Сербії та Болгарії ліквідована не була. Морське домінування Східної Римської імперії добігало кінця; економіка суттєво занепала.

Ромейська армія так само опинилася в кризовому стані. Дипломатичні місії у більшості випадків успіху не досягли. Статус Візантії на міжнародній арені значно знизився, як і її мілітарний авторитет. Роль православної Імперії в християнському світі, як і вплив Константинопольської патріархії зазнали владної нівіляції. Разом з тим, ромейська держава в особі імператора Іоанна V з кінця 50-х рр. розпочала шлях до унії з папством; іншого виходу у василевса не було. З державами Східної Європи Візантія прямих контактів не підтримувала.

Розділ 2. Візантійські зовнішньополітичні реалії та дипломатичні пріоритети в 60-х – 80-х рр. XIV ст.

Унійний процес, як відомо, не став для Східної Римської імперії рятівним. Перемовини затягувались, а результати – затримувались; оточення імператора його намагання зблизитися із Заходом на релігійно-конфесійному ґрунті не підтримувало. Він, однак, вперто тримав свою лінію, розуміючи – Візантія перебуває на межі загибелі. Османи ще продовжували вичікувати, але не довго: їх шалено вабила імперська столиця.

Ось який опис Константинополя середини XIV ст. залишив Никифор Григора: «Легко уявити падіння порядку речей і руйнування імперії, тому що всім впадало в око, що імператорські палаци і палати знатних лежали в руїнах і служили відхожими місцями для перехожих і клоаками; так само і величні будинки патріархату, що оточували великий храм Святої Софії, ... були зруйновані чи зовсім знищені» [34, с. 531].

У 1359 р. помер Османський султан Урхан, який будучи прихильником ромейської культури, довгі десятиліття демонстрував лояльність та «поблажливість» до її правителів, хоча, не без задоволення спостерігав у останні роки як син Сулейман захоплює Галліполі й прилеглі території. Новий султан – Мурад I, був готовий до того, щоб використати турецьку силу на славу ісламської зброї [68, с.258].

За характеристикою сучасників, це був талановитий керманич, мужній справедливий воїн, достатньо милосердна й віротерпима людина, благочестивий мусульманин і щедрий володар. Ніколи Мурад даремно не

проливав крові й виказував милість до переможених ворогів [22, с. 484]. Він реформував військо: майже вдвічі збільшив кількість корпусів яничар і створив мобільні маневрені кавалерійські загони [22, с.484].

Перший мілітарний крок султана – він остаточно придушив спротив ще існуючих незалежних сельджукських правителів у Малій Азії [33, с. 391]. Йому вдалося порівняно швидко зламати опір Караманського бея й захопити Анкару та сусідні області. Другий крок Мурада I – султан вирушив у похід на Фракію. В 1360 р. його полководці – Лала-Шагін і Єврепос-бей захопили найпотужніші фортеці – Дидимотику й Чорлу [53, с. 33]. Далі, 1361 р. Лала-Шагін розбив ромейського архонта Адріанополя (той виявився боягузом і здав місто без бою). Захоплений «християнський град» став для османів новим опорним пунктом у Європі [53, с. 33-34].

Наступного, 1362 р. турки посилили свою експансію; вона продовжилася і у 1363 р. Надалі, 1365 р. султан перетворив Адріанополь на свою другу столицю (першою була Брусса) [58, с. 185]. Захоплення решти візантійських володінь стало справою часу.

Дана подія зробила спілкування між імператором і Римським папою жвавішим. Проте, і зростаюча османська загроза не призвела до позитивного результату. Понтифік волів побачити реальні вчинки та дії зі сторони Іоанна V [49, с. 460]. Він чекав, щоб Східна Церква прийняла західну обрядовість і догмати, разом з кліром та вірянами. Василевс теж чекав реальних грошей та солдат для ведення війни з мусульманами. Все виглядало дивно: обидві сторони обіцяли одна одній те, чого надати насправді не могли і не дуже намагались [49, с. 460-461].

Турки зі свого боку довго не чекали: вони напали на Болгарію та Західну Фракію й захопили Філіппополь. Тепер Болгарський цар – Іван Александр нарешті усвідомив, до якого ослаблення його країни призвела тривала усобиця з Візантією. Він за місяць уклав з імператором мирний договір і 1362 р. видав свою доньку за Андроніка Палеолога, сина василевса [50, с. 476].

На певний час це врятувало ситуацію, але у 1365 р. Болгарський цар помер, а його наступник – Шишман, син від другої дружини, єврейки, повів себе у подальшому надзвичайно підло. Навесні 1366 р. Іоанн V прибув до угорського короля Лайоша (ЛюдовикаI). Нічого конкретного імператор випросити у монарха не зміг)католики-угорці відмовились допомагати «схизматикам») [56, с. 213]. На зворотному шляху до себе в гості (й для перемовин) василевса запросив Шишман. Це була пастка. Як тільки імператор прибув, його відразу ж заарештували й кинули до в'язниці [56, с. 213]. Полон тривав понад шість місяців.

На допомогу прийшов родич – двоюрідний брат по матері, Амадей, герцог Савойський; він організував потужну військову експедицію [85, с. 515]. На чолі хрестоносного війська (до його складу увійшли і венеційці, і генуезці, і падуанці, і міланці) Амадей не лише звільнив імператора з полону, а й вибив турків з Галліполі, вийшовши на узбережжя Чорного моря [85, с. 515].

Як повідомляє Дука, коли всі приморські міста аж до Месеврії (її теж італійські рицарі захопили, знищивши болгарську залого) були взяті під контроль герцогом Савойським, Шишман почав тверезіти. Блокада Варни остаточно привела його до тями [11, с. 97]. Він відпустив Іоанна V, давши йому обіцянку більше ніколи не нападати на Візантію. Більшого герцог робити не став і залишив болгарські землі. Його чекав Константинополь [85, с. 516].

Ця несподівана «рицарська» допомога Заходу відродила майже згаслі сподівання імператора на союз із латинянами. Османська загроза навіть змусила примиритися одвічних ворогів-конкурентів – Геную та Венецію [69, с. 332]. Разом з тим, організація Хрестового походу не мала перспектив: головні «реалізатори» хрестоносного руху на Схід – Франція та Англія, з 1337 р. перебували у стані війни (котра стала Столітньою) [60, с. 571]. Болгарія й Угорщина не виявили особливої зацікавленості, а Сербія після

смерті у 1355 р. Стефана III Душана опинилась за крок до розвалу [60, с. 571].

Його син, дев'ятнадцятирічний Урош, не мав авторитету і держава розпалась майже на два десятки напівзалежних від центральної влади князівств. У Триколі брат покійного короля вінчався на царство як «краль ромеїв і сербів» Симеон Палеолог Урош [60, с. 572]. Брат Душана Симеон правив як самостійний керманіч в Етолії й Акарнанії, а болгарин Асень, брат сербської цариці, удови Єлени, оголосив свою область (вотчину) вільною від влади сербського монарха [22, с. 478-479].

У Фессалії правив намісник Фома, на сході й півночі, в областях від Сереса до Дуная, найсильнішими правителями вважались два брати: маршал Іоанн Углеша та придворний сановник Влкашин. Останній демонстрував непомірне честолобство й відверто волів здобути королівський титул (йому це вдалося здійснити у 1356 р.). Надалі боснійці оголосили про свою незалежність, а угорці захопили Белград [22, с. 479]. В цих складних геополітичних реаліях жоден слов'янський правитель, однак, не готувався до «можливої» османської інвазії. Заклики візантійського імператора ігнорувались.

З іншого боку, далеко не всі латиняни проявили солідарність у боротьбі з «ісламською загрозою», а деякі володарі навіть вступили з турками у союз. Наприклад, каталонці підписали такий союз проти венеційців [49, с.478]. Римський первосвященник Урбан V жорстко відреагував на цю зрадницьку дипломатію й закликав усіх монархів Європи напасти на мерзотних каталонців [49, с. 478].

Цей енергійний понтифік був палким прихильником ідеї нового Хрестового походу проти турків для захисту Східної Римської імперії. Разом з тим, він не менш наполегливо вимагав від Іоанна V підписання церковної унії [30, с. 262].

Отже, навесні 1367 р. імператор, разом із Амадеєм Савойським і папським легатом Павлом Смирнським, повернувся до столиці. Новий етап

унійних перемовин розпочався. Доречно звернути увагу на симптоматичний факт, про котрий згадує Дж. Норвіч: перед початком місії папа нагородив єпископа Смирни Павла титулярним саном Латинського патріарха Константинополя [48, с. 499]. Герцог Амадей грав роль «гаранта» й спостерігача.

Василевс повів себе обачно, пам'ятаючи вкрай негативну реакцію ромейського населення на Ліонську унію 1274 р. Як наслідок, Іоанн V висунув власну пропозицію – скликання Вселенського Собору. Такої вимоги латиняни почути не сподівались. Перемовини швидко зайшли у глухий кут і припинились [30, с. 262]. Дізнавшись про «маневри» василевса, розлючений Урбан V терміново розрадив Людовику Угорському виступити на допомогу Імперії [43, с. 309]. Коли ж імператор особисто звернувся із проханням до угорського монарха, то отримав ввічливу відмову із посиленням на Апостольську Столицю.

Міжнародна ситуація тим часом продовжувала загострюватись: Венеція поновила війну з Генуєю, Франція воювала з Англією. Нікому з християнських європейських правителів не було діла до гинучої православної Візантії; Захід її демонстративно зневажав. Зовнішня політика Палеолога через невирішеність «унійного питання» виявилась неефективною і, зрештою, провальною [32, с. 154]. Традиційна візантійська дипломатія теж не спромоглася реалізувати стратегічну мету василевса.

У вітчаї (час невблаганно танув) в 1369 р. Палеолог вирушив до Урбана V й пішов на нечуваний, пезпрецедентний вчинок – особисто (заради Імперії) прийняв католицьку віру. 19 жовтня, у папському палаці василевс вручив кардиналам понтифіка свій хрисовул з латинським Символом Віри, де містився «Філіокве» [18, с. 97]. Це був справжній тріумф папства й Римської курії; через три дні Іоанн V відвідав месу в храмі Св. Петра, де правив понтифік і присягнув йому на вірність (за правилами західної церковної обрядовості) [18, с. 97].

Імператор діяв за приписами ритуалу: тричі став на коліна перед папою, поцілував його чобіток, потім праву руку й вуста. Однак, ще до початку урочистої церемонії, як пише Г. Герцберг, василевс попередив Урбана V, що його особистий добровільний перехід не означає визнання усіма ромеями першості Римського первосвященника [22, с. 488].

На жаль, церковно-релігійна «жертва» василевса виявилась марною: король Франції допомоги так і не надав, як і імператор Священної Римської імперії німецького народу [22, с.489]. З приводу тих сумних подій месадзон Димитрій Кидоніс писав у листі до брата: «Мені важко думати про долю вітчизни, про ворогів, котрі сміються над нами, про те, що у майбутньому їхні мури будуть для нас в'язницею, і з висоти їх [мурів] ми побачимо, як вороги увозять свою здобич, оскільки тут жоден не заступиться за нас» [19, с. 335].

До всіх бідувань додалася ще одна: на зворотному шляху з Рима Палеолога знов заарештували, цього разу – кредитори-венеційці. Ще перебуваючи в папській столиці, імператор отримав листа венеційського дожа Андреа Контаріні, де той нагадував Іоанну про необхідність викупу коштовних каменів з імператорської діадеми, закладених Анною Савойською 1343 р. за 30 тис. золотих дукатів[91, с. 299].

Таким чином, коли василевс необачно прибув до Венеції 7 травня 1370 р., від нього зажадали негайно сплатити борг (термін дії кредиту давно минув). Дозвіл на арешт підписав сам Гонфалоньєр Республіки [95, с. 1122]. Ось як це сталось. У імператора, звісно, грошей не було; для погашення боргу довелось поступитися островом Тенедос. Венеційці, які «мирилися з усім крім бідності», без вагань погодилися на такий обмін і навіть в якості своєрідного «бонусу» були готові надати ІоаннуV ще 6 воєнних галер, 25 тис. дукатів (з них – 4 тис. негайно, щоб імператор мав змогу швидко дістатися столиці), а також – повернути всі коштовності [59, с.240].

Перемовини завершилися успішно, але тут свою незгоду продемонстрував царевич Андронік Палеолог, залишений батьком у

Константинополі правити від його імені. Й тоді Іоанн V вдруге потрапив під арешт. Новина розійшлася по європейських монархічних дворах і не додала авторитету візантійському василевсу. Андронік, честолюбний та легковажний юнак, не квапився виконати прохання батька: він вже готувався до самостійного врядування [59, с. 241].

Лише завдяки допомозі молодшого сина – Мануїла (майбутнього православного святого), правителя Фессалоніки, котрий надіслав у Венецію гроші й кораблі для перевезення василевса, останній отримав можливість нарешті повернутися в Константинополь. По прибутті восени 1372 р. Іоанн V на знак покарання відмовив Андроніку в праві наслідувати візантійський престол [60, с. 578].

Димитрій Кидоніс, коментуючи дані прикрі події, із сумом писав: «Продовжує лютувати старе зло, яке спричинило загальне зубожіння. Я маю на увазі чвари між імператорами через примару влади. Заради цього вони змушені служити варвару (султану)»[28, с. 308].

Більшість сучасних дослідників вважає, що на зовнішню політику Візантії тієї епохи найнегативніше впливали саме династійні суперечки, підкилимні інтриги й заколоти, поширені серед представників пізніх Палеологів. Як наслідок, зовнішньополітичні орієнтири східної Імперії не завжди мали послідовний характер. Дипломатичні служби так само далеко не завжди працювали на далеку перспективу й на належному рівні. Імперська стратегія Візантії на міжнародній арені зазвичай не враховувала наявних об'єктивних процесів і тенденцій [93, с. 401].

Повернення василевса-католика у столицю, тим не менш, не викликало обурення з боку патріарха Філофея й кліру; з «акціями протесту» не виступив і народ. Чи не єдиний, хто виказав невдоволення, був духівник імператора [83, с. 318]. Іоанн VI надалі вважався дефензором (покровителем) Церкви, його ім'я згадувалось на літургійних службах, епитимій на нього теж не накладали. Навпаки – більшість оточуючих йому щиро співчувала [83, с.

318]. Разом з тим, Рим чекав на перехід в лоно католицизму весь ромейський клір.

Минуло три роки. Римська курія «втомилась» чекати. У квітні 1374 р. понтифік відрядив до Константинополя своїх легатів: посланці «на місці» мали дізнатись, скільки ще часу та грошей необхідно для організації унії. Проте, невдовзі папству буде не до Візантії – почнеться «Великий розкол» Західної Церкви (1378-1417 рр.) [49, с. 455]. Він завдав понтифікам багато клопоту й владних проблем.

Поки Іоанн V вирішував проблеми з венеційськими кредиторами й старшим сином, османи продовжували свої військові походи на сербів та болгар. 1365 р. Шишман зазнав нищівної поразки від османського війська, визнав себе васалом султана Мурада I та віддав свою сестру Тамару до його гарему. Ця дівчина повторила долю Феодори Кантакузини [19, с. 337].

Про неї зберіглася згадка в церковних поминальних документах: «Кирі Тамарі, доньці великого царя Івана Александра, великій панянці, яка була віддана Аміру Амурату за болгарський народ і, будучи його дружиною, зберегла християнську віру та врятувала свій народ, добре і благочестиво провела життя й у мирі померла, вічна пам'ять!» [19, с. 337].

Слабкість й незахищеність Болгарського царства відчували угорці та серби; вони вирішили «поживитися» за рахунок її територій. Однак Шишман, вже у союзі із османами, розгромив армію угорського короля Людовика I [46, с. 420]. Сербське військо, у свою чергу, повинне було напасти на турків у столичному Адрінополі, але зазнала поразки раніше – на Мариці (османи самі неочікувано напали). 60 тис. сербів були розбиті турецьким кінним загоном у 4 тис. вершників [46, с. 420]. Тотальна війна між християнським світом і мусульманським невпинно набирала оберти, але для Візантії її рокова година ще не настала. Імперія мала «в запасі» майже ціле століття.

На європейську «мілітарну арену» знов вийшов амбітний Мурад I. Його воєнна кампанія була вдалою: за два місяці вся Східна та Південна

Македонія опинилась під окупацією нестримних війська султана. В ту епоху безвладдя й непевності сербські аристократи наввипередки квапилися визнати свою залежність від Мурада й чекали від нього гарантованого захисту [17, с. 431]. Сербські кавалерійські загони увійшли до складу османської армії. Натомість сербський патріарх, забувши про свою автокефалію, повернувся під владу «Вселенського патріарха» [26, с. 443].

Для Мурада I наступний «об'єкт» для нападу був очевидний – Візантійська імперія. Іоанн V це теж добре розумів і свідомо пішов на чергове приниження (допомоги Заходу він, звісно не дочекався) – добровільно визнав себе васалом султана і навіть віддав тому свого сина Мануїла як заручника [26, с. 443].

Даний крок імператора призвів у 1373 р. до чергового палацового перевороту: його очікувано очолив старший син «без влади» – Андронік Палеолог. Участь у заколоті взяв і син османського султана Санджи (він теж мріяв скинути свого батька з трону) [60, с. 558]. Царевичі об'єднали зусилля, й Мурад змушений був зупинити всі військові дії, щоб приборкати підступного сина.

З великими труднощами султан штурмом захопив Дидимотику, де сховався Санджи (більша частина війська зрадила принца і перейшла на бік батька) [60, с. 559]. За наказом Мурада сину-заколотнику спочатку викололи очі, а на другий день відрубали голову. Те саме султан наказав (як васалу) зробити й Іоанну із підлим Андроніком [60, с. 559]. Проте, імператор виявив милість: молодшому Палеологу викололи лише одне око та ув'язнили.

У своїй зовнішній політиці василевс, попри все, продовжував робити ставку на папський Рим; перемовини поновилися. Їх очолив з боку Візантії вже згадуваний вище месадзон Димитрій Кидоніс. Як голова дипломатичної місії він прибув до Вічного Міста. Понтифік знов дав ромеям «нейтральну» відповідь, без будь-яких конкретизованих обіцянок [24, с. 478].

Ситуація ускладнилася через втечу з в'язниці Андроніка. У нього, як у подальшому з'ясувалось, знайшлися неочікувані, але «зацікавлені» союзники

– генуезці. Вони мали на василевса велику образу за те, що той передав (за борги) Венеційській Республіці острів Тенедос [37, с. 181].

Генуезці чекали нагоди помститися і вона не забарилась. План був простий – усунути Іоанна й звести на престол Андроніка, свого ставленика. Втікач сховався у Галаті та вичікував. Генуезці надали царевичу військо та гроші для війни з батьком [80, с. 406]. Іоанн не очікував такого повороту подій і після місячної облоги, влаштованої сербськими найманцями, Андронік увійшов у столицю [13, с. 110].

«Традиції» при ромейському дворі побутували вже не грецькі, а турецькі. Саме тому зухвалий переможець 18 жовтня 1376 р. вінчався на царство як новий Візантійський імператор Андронік IV Палеолог. Батька і брата Мануїла він ув'язнив (без каліцтва) [13, с. 110]. 23 серпня 1377 р. Андронік «передав» Тенедос генуезцям (як домовлялись) й дозволив останнім безкарно розправитися з венеційцями на Босфорі [25, с. 204].

І знов Іоанну V Палеологу допоміг султан Мурад I, хоча ця допомога коштувала Імперії декількох територіальних втрат. Султан виступив незалежним арбітром у «сімейних» чварах династії Палеологів і в 1379 р. організував втечу василевса з молодшим сином з-під варті [25, с. 204]. Далі Мурад в ультимативній формі зажадав від сина-зрадника щоби той негайно повернув престол Візантії батькові; в якості компенсації йому віддавалося 8 міст, розташованих уздовж узбережжя Мармурового моря й звання «нащадка престолу» [23, с. 566].

Генуезці цього разу відмовилися підтримати інтригана й Андронік змушений був погодитись, не втрачаючи надії невдовзі повернутися в Константинополь. Його сподівання не виправдалися: 28 червня 1385 р. він помер [42, с. 439]. Іоанн V Палеолог й Мануїл Палеолог 8 червня 1379 р. урочисто, в оточенні натовпу, в'їхали в столицю східної Імперії; ціною цього в'їзду став острів Самос, переданий за «послугу» Мураду I [41, с. 170].

Внутрішні та зовнішні негаразди, пов'язані зі статусом Візантії на міжнародній арені, не зламали стійкий характер Палеолога. Прикладом

служує інцидент 1382 р. Занепокоєний конфліктами, які почалися при розподілі єпископських кафедр за патріарха Ніла, імператор зажадав від столичного архієрея і синоду сформулювати церковні повноваження василевса ромейв. До того часу це питання залишалось ще не врегульованим [74, с. 198].

Імператорські повноваження як «опікуна Церкви» значною мірою залишались на рівні церковно-політичного звичаю. В ситуації, що склалась, імператор вирішив змінити існуючу традиційну практику й ініціював декілька важливих канонів [74, с. 198].

Зокрема, за василевсом визнавалося право вибору делегованих осіб або незалежних претендентів на митрополичу кафедру з трьох кандидатів; самих кандидатів утверджував та висував Священний Синод. На членів Синоду теж накладався обов'язок: ніколи не делегувати кандидатів, які демонструють нелояльність до правлячого монарха [27, с. 289].

Ще одне важливе правило утвердив Іоанн V. Згідно з ним, імператорові надавалося право фактично самостійно визначати склад синоду, вирішуючи одноосібно, хто з провінційних архієреїв може перебувати в столиці, а кому в'їзд до Константинополя заборонявся [27, с. 289].

Крім того, за імператором зберігалось старе повноваження переміщати єпископів та архієпископів з кафедри на кафедру, змінювати кордони єпископій та митрополій [44, с. 83]. Нарешті, Палеолог ввів і нове право призначати 15 найвищих чинів Константинопольської патріархії [44, с. 83-84]. На думку прот. Валентина Асмуса, ці нововведення василевса не лише регламентували повноваження імператора, а й юридично обґрунтовували засади візантійського цезаропапізму [44, с. 84].

Аналізуючи даний юридично-правовий захід Іоанна V Палеолога важливо підкреслити: офіційне утвердження ним засад цезаропапізму зіграло з ним у подальшому злий жарт. Коли василевс почав, практично самотужки, унійне просування на Захід, він ще не передбачав необхідної відмови від прийнятих повновладних регламентацій [51, с. 270].

Не варто також забувати: найбільші монархії католицького Заходу – Франція, Англія, Священна Римська імперія, латинські держави Піренейського півострову не були зацікавлені у появі нового впливового «гравця» на їхньому феодальному полі, де унітарність та автократичність не вітались. Для органічного єднання із Заходом та Римською курією, не меншою перепорою у візантійському врядуванні слугували елементи східних деспотій [51, с. 270].

Масштабна «європейська інвазія» османів тим часом тривала, поступово активізуючись. На 1370 р. вони підкорили собі всю Фракію; протягом 1371-1376 рр. у війнах з болгарами відібрали у останніх Айтос, Созополь, Візію, Киркиліску, Карнабад, Діамполь, Самоков та Іхтиман [41, с. 171]. Османське просування Центральною Європою не припинялось. У 1377-1386 рр. Мурад майже подвоїв свої володіння.

Лише 1387 р. султан припинив своє завоювання Балканського регіону через конфлікт з беєм Карамана. Не зволікаючи, Мурад перекинув армію під Анкару й на Конійській рівнині розгромив ворога [41, с. 172]. Бей сховався в Конью, але турки взяли місто в облогу. Зрозумівши, що шансів у нього немає, Караманський бей здався султану [41, с. 172].

Поки Мурад воював у Малій Азії, сербський король Лазар зробив спробу зібрати слов'янську (балканську) коаліцію проти турків. Боснійський правитель Тврдко відразу прийняв пропозицію сербського монарха об'єднати зусилля; натомість цар Болгарії Шишман, котрий боявся султана, вкотре зайняв вичікуючу позицію [31, с. 151]. Восени 1387 р. сербо-боснійське об'єднане військо розбило двадцятитисячну турецьку армію біля Плочика на Топлиці; врятувалось не більше 5 тис. османських воїнів [31, с. 152].

Коли Мурад I дізнався про коаліцію й поразку свого війська, він у першу чергу «виключив» з числа потенційних ворогів Шишмана: в 1388 р. султан напав на болгарського керманіча, розбив і спустошив низку центральних областей держави [31, с. 152].

Наступний крок Мурада – він захопив сербське місто Ниш, й змусив Лазаря сплачувати йому щорічну данину у розмірі 1000 фунтів срібла й надати султану мілітарну «допомогу» – 1 тис. важкоозброєних вершників [51, с. 226]. У 1383 р. османи захопили Фессалоніки, але залишили ромейське муніципальне врядування й «доручили» Іоанну V Палеологу «наглядати» за великим містом [51, с. 226].

Як і Мурад, король Сербії теж виявився мужньою, хороброю людиною. Йому вдалося з боснійцями знов зібрати антиосманську коаліцію. Цього разу на військовий союз погодився й Шишман, відмовивши Мураду у виконанні своїх васальних обов'язків. Венеційці теж схилилися до вступу в мілітарну коаліцію: Рада Республіки була готова виділити для створення армії необхідні кошти [48, с. 479]. Султан чудово розумів – не можна гаяти час. Через три місяці (у тому ж 1388 р.) його передові загони, чисельністю в 30 тис. воїнів, напали на болгарські землі й спустошили країну вщент. Після такого жорстокого нашествя Мурад вдруге «виключив» Шишмана з можливих супротивників [31, с. 202].

Зовнішньополітичні заходи Візантії врятувати балканські країни від османів не мали реальних дієвих перспектив; Імперія сама потребувала допомоги. 1389 р. Мурад повернувся на Балкани з метою знищити Сербію [22, с. 494]. Він так само добре усвідомлював: для взяття Константинополя у нього немає воєнного потенціалу й тому прийняв рішення остаточно упокорити слов'ян [22, 494].

15 червня 1389 р. відбулась відома середньовічна (й сумнозвісна для сербів) битва на Косовому полі, розташованому на прикордонні Боснії, Сербії та Албанії. Перед її початком сербський воїн Мілош Обіліч з'явився як перебіжчик в табір османів і попросив відвести його до султана. Увійшовши в намет, Мілош кинджалом смертельно поранив Мурада. Охоронці зарубали Обіліча шаблями, але своє завдання він виконав [68, с. 320].

Султан зтікав кров'ю і командування перебрав на себе його син Баязед. У подальшому цей талановитий полководець та державний діяч отримав від сучасників прізвисько «Блискавичний» [42, с. 480]. Новий султан на полі бою діяв не менш рішуче ніж батько: сербська армія (до її складу входило 17 слов'янських етносів) була повністю знищена. Король Сербії Лазар, поранений, опинився в полоні; його підвели до ще живого Мурада і на очах султана відрубали голову [22, с. 494].

Доля Сербії вирішилась – вона увійшла до складу Османського султанату на «правах» провінції. Її керманич (поки ще серб) сплачував данину османам як васал [53, с. 36]. Після перемоги над сербами та болгарами Баязед спрямував свою армію на північ й північний захід. Проте, Албанію йому підкорити не вдалося: тамтешні горці виявились «надто» войовничими [53, с. 342]. Перемога чекала султана в Боснії; його рейд зупинився у Скоп'є. Наступний крок – підкорення валахів та війна з угорцями.

Також необхідно підкреслити: з ромеями поки ще молодий султан зберігав мирні домовленості, але сама поведінка Баязеда по відношенню до старого імператора була показово зверхньою. Палеолог і з цим султаном вів себе виважено, коректно й терпимо, добре пам'ятаючи про свою васальну залежність [33, с. 410].

Баязед не примусив довго себе чекати: саме за правом васалітету він наказав Палеологу з військом супроводжувати султана у поході проти Філадельфії – єдиного грецького міста у Малій Азії, яке зберігало свою незалежність від османів [53, с. 421].

Іоанн V, прибувши під стіни міста, почав перемовини з філадельфійцями, вмовляючи тих здатися туркам без бою. Подивовані й розгнівані городяни відповіли рішучою відмовою; почався штурм. Як це не було ганебно, але і батько, і син musiли прийняти участь у захопленні Філадельфії, виступаючи проти співвітчизників-єдиновірців на боці ворогів-

мусульман [60, с. 579]. Мало того, Баязед примусив Іоанна та Мануїла йти в атаку в перших лавах нападників.

І знов, вже вкотре, 14 квітня 1390 р. Іоанн VII Палеолог, син імператора Андроніка IV Палеолога, підняв повстання проти порфіроносного діда і захопив Константинополь. У тронній залі палацу Трулло він так само оголосив себе ромейським василевсом [59, с. 230].

Необхідно звернути увагу, що деякі сучасні дослідники притримуються думки відносно участі самого Баязеда у цій змові: вірогідно, султан розраховував поставити двадцятирічного Іоанна VII на трон лише тимчасово. Кінцева мета Баязеда –невдовзі скинути цього юного Палеолога з візантійського престолу й себе самого, нарешті, оголосити володарем Імперії [59, с. 230].

Таку наукову здогадку або гіпотезу першим висунув російський дореволюційний візантиніст А. Васильєв, який ще в кінці XIX ст. знайшов в венеційських архівах документи, які дозволяють так вважати [18, с. 147]. Дану точку зору в наш час підтримують такі відомі фахівці з історії Візантії як Дж. Норвіч, Дж. Харріс, Р. Кроулі, П. Лемерль.

Щоправда, план Баязеда, навіть гіпотетичний, не спрацював. Врядування Іоанна VII Палеолога тривало лише п'ять місяців, оскільки Мануїл знов прийшов на допомогу батькові й знов повернув столицю законному імператору. Оскільки узурпатор не дозволив собі нічого незаконного чи зайвого, йому було дозволено проживати у столиці, без втручання у політичні справи [14, с. 235]. У подальшому цей Палеолог знов стане імператорським фаворитом і буде мужньо боротися з османами за свободу своєї батьківщини [14, с. 235].

1391 р. і для самого Іоанна V Палеолога виявився останнім роком у його житті. Багатостраждальний імператор завершив свій земний шлях 16 лютого. Цікаву інформацію повідомляє Дука: за два дні до смерті хворий василевс ще дивився з вікна на те, як білокам'яні мури столичних храмів використовуються за його наказом в якості будівельного матеріалу для

зміцнення оборонно-фортифікаційних споруд Константинополя [48, с. 502]. Про що він тоді думав, звісно, залишається таємницею.

Таким чином, є підстави стверджувати наступне. Візантійські зовнішньополітичні реалії і дипломатичні пріоритети в другий період правління Іоанна V Палеолога відображали титанічні зусилля ромейського імператора зберегти державу від розпаду та завоювання за будь-яку ціну. Він йшов на приниження, компроміси, поступки заради врятування східної Імперії.

Стратегічним питанням для Візантії у 60-ті – 80-ті рр. XIV ст., котре потребувало принципового вирішення, залишалась церковна унія із Заходом (своєрідне відлуння старої Ліонської унії). Індивідуальне перехрещення на католицьку обрядовість імператора проблеми не вирішило: патріархи й православний клір Імперії, як і весь народ, унійної ідеї не підтримали; Римська курія й латинські понтифіки Хрестовий похід на сарацин так і не організували; грошей папство теж не виділило. Жодна сторона, разом з тим, не забула обставини Великої церковної схизми 1054 р.

В другій половині XIV ст. і геополітична ситуація на євразійських теренах почала майже кардинально змінюватись. Італійські торгівельні республіки, як і автономні духовно-рицарські ордени поступово втрачали свою впливову військово-політичну роль і на морі, і на суходолі. Натомість, міжнародної ваги невпинно набирала Османський султанат. Йому, попервах – за допомогою саме Візантії, вдалося закріпитися на європейських обширах. Потужного нашествия зазнали слов'янські народи Балканського півострову, в минулому – одвічні вороги Імперії.

У свою чергу, Східна Римська імперія в особі Іоанна V Палеолога намагалась лавіювати між християнським світом та ісламським. Свою духовну, як і цивілізаційну місію, колись потужна ромейська держава приречено втрачала. Зовнішня політика імператора, при внутрішніх негараздах, династичних чварах та запеклих громадянських війнах так само

була приречена на стагнацію. На міжнародній арені «візантійська домінанта» майже завершила своє існування.

Ні економічні, ні політичні, ні мілітарні, ні релігійні, ні сакральні, ні культуртрегерські, ні дипломатичні чинники й важелі вже не діяли на користь Імперії. Отже, в зовнішньополітичному курсі Візантії теж почалась передбачувана (для багатьох сусідніх держав – довгоочікувана) стагнація. Палеологи цей небезпечний та симптоматичний процес зупинити не спромоглися. Підтвердженням даної тенденції слугують великі територіальні втрати пізніх Палеологів протягом другої половини XIV ст. Навіть Рим почав розуміти приреченість ромейської держави.

Розділ 3. Контакти ромейської Імперії з християнськими і мусульманськими державами за врядування Мануїла II

Мануїл II Палеолог, середній син Іоанна V увійшов у візантійську історію як святий і як непримиренний ворог османів. Коронувався він 14 квітня 1391 р., на 42-му році життя (народився 1350 р.) [38, с. 215]. Ось його характеристика, відображена у джерелах: людина великого розуму та рідкої виваженості; талановитий полководець; благочестивий християнин; мужній воїн; мудрий правитель і дипломат. Навіть султан Баязед, котрий його ненавидів, якось зауважив: «Всякий, хто не знає, що він цар, сказав би по одному вигляду, що він цар» [18, с. 55].

Крім того, Мануїл був освіченим монархом та письменником, який цінував знання і науки, був знавцем класичної літератури, надзвичайно

обережним у досягненні мети. Як імператор, цей Палеолог завжди демонстрував моральність, відкритість, цінував жарти, любив веселощі й розваги [18, с. 55].

Василевс протягом свого врядування не зловживав владою, залишався коректним та витриманим по відношенню до підданих; як і батько, Мануїл II був переконаним і послідовним прибічником унії, однак, ніколи не намагався силою нав'язати власну думку або примусити змиритися зі своєю точкою зору оточуючих. Таку саму поведінку він заповів і синам: їх у нього було шестеро (дружина – сербська княжна Єлена з роду Драгашів) [38, с. 243].

Мануїл добре пам'ятав усі ті приниження, яких він зазнав, будучи османським заручником й беручи участь в штурмі ромейських міст на чолі турецьких загонів. Баязед, зі свого боку, ніколи йому не довіряв, а тому в день смерті батька Мануїл II Палеолог все ще сидів у заручниках в османському таборі [38, с. 244].

На той момент його життя повністю залежало від настрою султана; Баязед міг стратити майбутнього василевса не шукаючи для того й приводу, лише за власним бажанням. Мануїл не попросив дозволу прибути на похорон Іоанна V, а 7 березня 1391 р. самовільно втік у Константинополь [38, с. 245]. Султан був дуже засмучений, що своєчасно не дав наказу стратити «підступного» грека, ще й васала. Мало того, цей нахабний васал без дозволу Баязеда зайняв візантійський престол [41, с. 202].

Демонструючи свою силу та владу, султан відрядив у Константинополь кадія (суддю) для розгляду справ не лише між мусульманами, які мешкали у столиці, а й між християнами. Невдовзі Баязед направив до Мануїла II і окремого посла з листом, де говорилося: «Якщо ти хочеш виконувати мої накази, зачини браму Константинополя та володарюй всередині нього. Все, що лежить поза містом, належить мені» [19, с. 351].

І султан мав рацію: від Імперії залишилась тільки столиця з околицями й шість невеликих розрізнених областей. У подальшому султан постійно знаходив привід щоб зайвий раз принизити Палеолога. Коли Мануїл

ІІ разом із деспотом Мореї Феодором Палеологом звели на Коринфському перешийку фортечну стіну для захисту від латинян, Баязед викликав до себе в ставку обох «винуватців» на свій суд [19, с. 351].

На його думку, ці мури були збудовані проти турків, а це можна кваліфікувати як зраду васалів. Лише заступництво радника султана на ім'я Алі-паша дозволило їм уникнути того дня страти; ромейських правителів ув'язнили. Через тиждень Алі-паша допоміг їм втекти [19, с. 351]. Повернувшись у столицю, Мануїл негайно відрядив до Рима дипломатичну делегацію, але все виявилось марним.

Міжнародна ситуація в останні роки XIV ст. виглядала дивною, протирічною, навіть парадоксальною та нелогічною: османи наступали на християнські держави, а грецькі володарі самостійних областей і латиняни продовжували міжусобні війни, закликаючи турків на допомогу [97, с. 823]. Наприклад, правителька Фессалоніки Єлена Кантакузин та місцевий архієпископ без супротиву визнали над собою владу султана. До того ж Єлена швидко подарувала Баязеду в гарем свою доньку [97, 823]. Неаполітанський король просив у султана допомоги проти венеційців, котрі захопили острів Корфу [97, с. 824].

В Мореї правив деспот Феодор Палеолог, який вів перманентні війни з венеційцями за острів Аргос; архонт Моне́мвасії Маммона, побоюючись зазіхань Море́йського деспота, спрямував на нього османів. Звісно, за таких «міжнародних умов» шансів у Мануїла всіх об'єднати проти Баязеда практично не було [91, с. 276].

За рік Палеолог налагодив із султаном мирні стосунки, і коли 1392 р. останній організував морський похід на Синоп у Чорне море, флотом командував саме Мануїл II. Венеційці вирішили, що візантійський імператор самостійно напав на їхні колонії. Тільки тривалі перемовини василевса з ними привели до миру [91, с. 276].

Разом з тим, Баязед не залишав поза увагою Балкани. У 1393 р. він захопив болгарську столицю Тирново; обороною міста керував патріарх

Євфимій. За супротив султан віддав наказ зарізати всіх поважних городян, а православний храм перетворити на мечеть [41, с. 210]. Полонений патріарх опинився на засланні, як і цар Шишман.

Старший син Шишмана – Олександр, прийняв іслам і перейшов на службу до Баязеда; молодший – Фружин, втік і довгі роки боровся з османами під угорськими прапорами. Тим часом флот султана, після захоплення Валахії, напав на Евбею; спустошення зазнали Фессалія та Морея. Передові османські загони дійшли до угорського кордону, але були відбиті військом короля Сигізмунда [93, с. 448]. Черга настала і для Константинополя.

Баязед спочатку викликав до себе Мануїла, однак той відчув смертельну небезпеку і відмовився прибути в ставку султана під вигаданим приводом. Імператор розумів, що це – демонстративна непокора васала; розумів він і наслідки свого рішення [93, с. 448]. Альтернативи, тим не менш, не було. Мануїл не помилився: султан почав похід на ромеїв. Він не мав можливості організувати облогу й тому блокував місто і з моря, і з суходолу. В Константинополі почався голод [93, с. 448-449].

На протилежному березі Босфорської затоки османами почала зводитися Анатолійська фортеця – «ключ блокади». Венеційці підвозили городянам потрохи продукти; крім того – надали Мануїлу, на знак поваги, корабель для втечі. Природно, василевс відмовився від такої сумнівної послуги [60, с. 580]. Врятувала Візантію тоді безмежна енергія імператора. Залишаючись у столиці, Палеолог відсилав листи європейським володарям з метою створити загальнохристиянську коаліцію проти турків; на папство у нього сподівань не залишилося [60, с. 580].

Першим на заклик відгукнувся король Угорщини: Сигізмунд навіть ініціював Хрестовий похід. Він так само розіслав прохання майже всім монархам, й не без успіху. Щоправда Франція, Англія, Польща та Німеччина виділили тільки по невеликому загону рицарів [95, с. 1119]. У підсумку, угорський правитель організував достатньо боєздатне хрестоносне військо,

яке сам і очолив. На 1396 р. під його прапори стало 10 тис. воїнів; у своєму розпорядженні Сигізмунд мав і вантажний флот для перевезення по Дунаю харчів [95, с. 1119].

В цій ситуації Баязед змушений був зняти облогу і швидким маршем спрямувати свою армію на зустріч хрестоносцям. Угорці із союзниками тим часом захопили місто Видин; Рахів сам відкрив їм ворота й лише Нікополь на 16 днів затримав їхнє просування [42, с. 461]. У своєму розпорядженні Баязед мав 12 тис. воїнів. Перевага хрестоносців була за рахунок важкоозброєної рицарської кавалерії, але єдиного керівництва у них не існувало. Саме ця обставина відіграла ключову роль. Хрестоносне військо зазнало нищівної поразки 28 вересня неподалік Нікополя. Сигізмунд ледь врятувався морським шляхом [42, с. 461].

Покінчивши із рицарями, султан вирішив розвинути успіх. Невдовзі Європа побачила османські кінні загони у Штирії; Баязед захопив Морею і деспот Феодор Палеолог визнав себе васалом султана. Наступний крок Баязеда – нове спустошення Валахії та Фессалоніки. Після упокорення балканських територій султан повернувся під стіни Константинополя й поновив облогу [53, с. 424].

Баязед висунув імператору вимогу – негайно здати йому місто, але отримав відмову. Тоді османи почали методично спустошувати, плюндрувати і приєднувати до свого султанату залишки ромейських територій [53, с. 424]. Облога теж тривала. Поновився голод, городяни почали помирати; в столиці майже не залишилося воїнів, які могли тримати в руках зброю. Проте, Баязед не поспішав – він був переконаний, що столиця Імперії відкриє йому ворота і без штурму [53, с. 424-425].

Перелякані жителі Константинополя, очікуючи неминучу смерть, в усьому звинувачували Мануїла II. Вони зробили спробу скинути з трону імператора і на його місце повернути Іоанна VIII Палеолога, котрий в ті місяці жив у ставці султана [51, с. 265]. З кожним днем ситуація погіршувалась і василевс поновив листування з християнськими правителями, включаючи

Москву і Новгород [94, с. 503]. Десять листів від Мануїла отримав король Франції. Нарешті він зважився, хоча війна з Англією не переривалася і відрядив на допомогу Східній Римській імперії загін маршала Бусіко [94, с. 503-504].

Загін маршала складався із 1200 рицарів зі знатних й аристократичних родин. Сам маршал, людина надзвичайно хоробра, жива легенда французької армії і Столітньої війни, все життя провів у військових походах. Варто підкреслити: в 1396 р. Бусіко прийняв участь у Хрестовому поході Сигізмунда Угорського, під Нікополем був поранений і потрапив у полон. Родичі викупили його за 200 тис. золотих дукатів [94, с. 504]. Нині, дізнавшись про можливість вирушити на порятунок Мануїла II, маршал із радістю очолив загін французької знаті [94, с. 504].

Інші королівські двори допомоги не надали; грошима допоміг лише Московський великий князь Василій Дмитрович. Між тим, Бусіко почав свій антиосманський похід під мури імперської столиці. Коли Баязед дізнався про це, він вирішив перекрити маршалу прохід через Дарданелли, але французький флот пробився крізь лави турецьких суден і на початку 1399 р. (9 січня) увійшов в Босфор [68, с. 371].

Об'єднавши свої невеликі сили з французькими рицарями, Мануїл II деблокував свою столицю і, разом із Бусіко, реалізував декілька вдалих рейдів по азійському узбережжю; двічі василевс виходив з маленьким флотом проти османів у Чорне море [73, с. 211]. Звісно, ці локальні перемоги вже нічого не вирішували: грошей не було, підвоз харчів у Константинополь залишався утрудненим. Свою мету рицарі здійснили; їх чекали бої з англійцями і вони не могли далі захищати Мануїла II [73, с. 211].

Проте, благородний маршал Бусіко не бажав покидати імператора без підтримки й запропонував йому вирушити у спільну подорож до Західної Європи, для безпосереднього спілкування з королями стосовно протидії османській загрозі. Імператор, без особливого захоплення від такої пропозиції, змушений був все ж погодитися [52, с. 213].

Перед початком його подорожі західноєвропейськими теренами, сталася ще одна цікава колізія. Невгамовний маршал Бусіко допоміг Іоанну VII Палеологу втекти зі ставки Баязеда і повернутися в ромейську столицю. Тут обидва василевси остаточно примирилися. Мануїл II настільки повірив племіннику, що залишив його керувати державою [52, с. 213].

В кінці грудня 1399 р. імператор, разом з французькими рицарями вирушив у подорож. Першим містом, яке він відвідав, була Венеція; і там Мануїла чекав перший дипломатичний провал [42, с. 508]. Справа в тому, що венеційці ніколи не забували про свої торгівельні інтереси й неодноразово вступали у різного роду згоди із Баязедом по окремих фінансових питаннях [42, с. 508].

Природно, що «Республіка Святого Марка» не була готова підписати публічний союз з ромеями, оскільки не збиралася псувати стосунки із султаном. Крім того, залишався актуальним ще один аспект – традиційне протистояння Венеції та Генуї, у котрому Візантія частіше брала сторону генуезців [35, с. 220]. Рада дожив, отже, відмовила Мануїлу у допомозі.

Далі шлях імператора пролягав у Італію. Як і у Венеції, його пишно й урочисто зустрічали; італійці висловлювали своє захоплення мужністю та незламністю василевса ромеїв, проте, крім загальних фраз, Мануїл від них теж нічого не почув [19, с. 339]. У самому Римі на той момент йшла боротьба між папами Боніфацієм IX й антипапою Бенедиктом XIII. Палеолог, стратегічна мета якого полягала у підписанні довгоочікуваної Заходом унії, опинився у дивній та неприємній ситуації: на практиці йому не було з ким підписувати цю унію [48, с. 389].

Аудієнція у Римського первосвященника нічого не дала і Мануїл вирушив до Парижа. Імператор великі сподівання поклав саме на Французьке королівство [55, с. 267]. У столиці король Карл VI влаштував василевсу надзвичайно теплий прийом.

Джерела містять опис церемонії прибуття Мануїла II в Париж: коли василевс в'їхав на Шарантонський міст, його зустрічав особисто

французький монарх з усім почтом, канцлер, президенти обох палат «Генеральних Штатів» (французького парламенту) у супроводі 500 депутатів; до складу урочистої делегації також входило три кардинали й 2 тис. кінних парижан [55, с. 267]. Мануїл II був одягнутий у білі шовкові одяжі, верхи на білому коні [55, с. 268]. На нього чекав бенкет у Луврі.

Перебування василевса в Парижі затягнулось на чотири місяці, але він таки дочекався допомоги. Королівська рада дала дозвіл сформувати загін, чисельністю у 1200 рицарів; його мав очолити той самий маршал Бусіко. Далі залишатися у Франції Мануїлу II не було сенсу [59, с. 255]. Варто підкреслити, що при всьому тому імператор постійно стикався з браком грошей. Щоб вийти з цієї ситуації, він змушений був продати святі мощі, які знаходилися при ньому, а його головний радник Хрисолор торгував папськими індульгенціями [59, с. 255].

З Парижа Палеолог вирушив до Лондона, де його так само обнадіяли. Скоріш за все, король Англії не хотів «відставати» від французького короля. Й хоча Столітня війна тривала, король призначив збір коштів по всій країні: імператору Візантії необхідна була допомога й англійці не мали права йому відмовити (так обґрунтував свою волю король); його рішення підтримав парламент [22, с. 580].

Усього для Мануїла II було зібрано 4 тис. фунтів стерлінгів. Королівська обіцянка щодо надання василевсові загону рицарів й загону знаменитих англійських лучників, залишилась лише обіцянкою [22, с. 580]. Війна з Францією перекреслила всі королівські обіцянки. В грудні 1401 р. Мануїл II повернувся у Париж, де прожив два роки, ще плекаючи надію на організацію великого європейського Хрестового походу [2, с. 581].

Поки імператор шукав допомоги серед західноєвропейських монархів, ситуація на Сході різко змінилась і армії султана Баязеда довелося зіткнутися із ворогом, який ні в чому не поступався османам – ні в силі, ні в чисельності, ні в мобільності. Той, хто став жахом для Баязеда, носив ім'я Тамерлан (Тимур) і увійшов в історію під прізвиськом «Залізний Хромець» [19, с. 340].

Тамерлан був дійсно великим полководцем; він завоював понад три десятки східних тюркських держав таулусів. Йому вдалося підкорити узбеків, казахів, таджиків, захопити Самарканд й знищити свого головного ворога – хана Тоглука [19, с. 340]. У 1378 р. Тамерлан підпорядкував собі до того непереможний Хорезм, далі – дикий Афганістан, всю Персію й Грузію; 1389 р. завойовник знищив армію татарського хана Тохтамиша; через десять років здійснив вторгнення в Індію і завоював майже половину її територій [19, с. 340-341].

Йому вдалося перемогти найсильніший Делійський султанат. Тамерлан став справжнім повелителем усього Сходу. Для завершення процесу створення власної імперії йому залишалось приєднати Малу Азію й Балкани [19, с. 341]. І поки Баязед готувався до нової облоги Константинополя, «Залізний Хромець» відібрав у нього Сирію та Месопотамію. В одній з битв 1395 р. загинув син Баязеда, правитель малоазійської провінції. Генеральне боєзйткнення між татарами й турками виявилось неминучим [19, с. 341].

Ця битва сталася у травні 1402 р. під Анкарою. Для Мануїла II настав «момент Божої істини». Тоді, навесні, Баязед знов штурмував столицю Імперії. Однак, до нього в ставку з'явився посол Тамерлана з вимогою негайно зняти облогу й повернути християнському імператору всі відібрані у нього візантійські території [19, с. 342].

Для самаркандського еміра (офіційна посада Тамерлана) це був лише провокативний привід; насправді доля Візантії його не цікавила. Дивна річ, але, маючи реальну силу та можливість, він відмовився завоювати землі колишньої Київської Русі, обмежившись лише спаленням Рязані. Шлях на Москву, Новгород, Володимир, Тверь, Чернігів, Київ, Переяславль був для нього відкритий, однак, він повернув свою татарську орду до Бухари [26, с. 536].

Для Тамерлана важливо було мати сильного, достойного супротивника; Баязед і був таким. Розрахунок еміра виявився вірний –

розлючений султан дав йому не менш зухвалу й провокативну відповідь. Зустріч на полі бою стала реальною.

Тим не менш, попри зневагу до Візантії як вже майже «умовної» Імперії, Тамерлан перебував у листуванні з Мануїлом II. Багато сучасних візантиністів обстоюють точку зору, що саме візантійський імператор доклав найбільше зусиль для зіткнення еміра з султаном [26, 536]. У своїй зовнішній політиці на межі XIV-XVст. василевс ромеїв далекоглядно зробив ставку і на цього східного завойовника. Мануїл не прогадав: його дипломатичні контакти з Тамерланом та його оточенням дали довгоочікувані плоди, коли надія майже зникла.

Справа в тому, що ще наприкінці січня 1401 р. Мануїл таємновід османів, відрядив у Самарканд послів для відповідних перемовин. Імператор Візантії пропонував еміру свій васалітет (васалом Баязеда він більше не бажав бути). Мануїл II акцентував, що для нього бути васалом самого Тамерлана більш почесно й справедливо; крім того, василевс обіцяв допомагати татарам у майбутній війні з османами й надати Тамерлану 20 бойових кораблів для нападу (десантування) на турецьке узбережжя. Отже, привід для війни Тамерлана з Баязедом знайшовся [41, с. 208].

Битва під Анкарою для Баязеда стала фатальною: такого розгрому і такого приниження він не очікував. Під кінець битви він сам потрапив у полон й невдовзі помер через страшне потрясіння та ганьбу (Тамерлан наказав бранця посадити у залізну клітку і годувати як мавпу; донька султана була віддана в гарем онуку еміра). Лише син Баязеда Сулейман з великими труднощами прорвався з татарського оточення і втік на галері [41, с. 208].

Поки Баязед сидів у клітці, Тамерлан спустошив усю Малу Азію. Він захопив Смірну, зруйнував Брусу (колиску османської величі), спалив 6 фортець. Новий Османський султан Сулейман принижено просив про мир з далекої Румелії, де він переховувався [25, с. 190]. Весь ісламський світ був вражений: непереможної османської армії більше не існувало. Однак і сам

Тамерлан ненадовго пережив Баязета і помер 1405 року, готуючись до походу на Китай – Піднебесну Імперію.

Таким чином, саме третій «Батіг Божий» (двоє перших – Аттила й Чингізхан) врятував Східну Римську імперію від падіння ще на початку XV ст. Візантії, в особі Мануїла II, ще встигли скласти йому васальну присягу. «Володар Всесвіту» (так себе називав сам Тамерлан) задовільнився цим актом і залишив Константинополь у спокої [5, с. 161].

Як бачимо, й цього разу успіх Візантії на міжнародній арені врятував її від загибелі. Мудра зовнішня політика Мануїла II дозволила імператору й далі лавіювати між впливовими правителями Сходу та Заходу. Після васальної присяги василевс не квапився виконувати всі розпорядження Тамерлана; він, навпаки, налагодив листування й декілька раз допоміг султану Сулейману. Мануїл добре розумів, що татари невдовзі повернуться у Самарканд, а османи залишаються тут, поруч, і їх повністю ігнорувати було би стратегічною помилкою [48, с. 490].

Не варто забувати, що весь цей час Мануїл II перебував у Парижі, й саме з французької столиці впливав на хід масштабних геополітичних процесів на Сході. Коли він дізнався про прибуття Тамерлана в Самарканд, теж вирушив до Константинополя. Через два місяці городяни зустрічали василевса як героя та переможця [5, с. 164]. Після смерті Тамерлана султан Сулейман, з яким василевс налагодив майже дружні стосунки, у 1407 р. відвідав імперську столицю як почесний гість [5, с. 165].

Ще до того, у 1403 р., Сулейман прийняв рішення переглянути усі попередні офіційні договори зі своїми васалами; був переглянутий і договір зі Східною Римською імперією, котрий став справжнім тріумфом візантійської дипломатії та зовнішньополітичної діяльності Мануїла II.

Зміст нового договору вражав: Імперія звільнялась від васальної присяги й від обов'язків виплати данини; їй поверталися Фессалоніки з околицями, включаючи Афонську гору, Чорноморське узбережжя від Варни до Босфора та декілька островів у Егейському морі; всі візантійські бранці

безкоштовно отримували свободу; турецьким кораблям заборонялося входити в гавані та порти Константинополя без дозволу василевса [19, с. 343]. За це султан просив тільки залишити за ним Фракію і Адріанополь [19, с. 343].

Османська щедрість мала конкретну причину: султанату потрібно було відновити свої сили, і на це пішло двадцять наступних років. Мануїл II отримав передих і використав його плідно. Він суттєво активізував свою зовнішню політику на Заході, традиційно зробивши ставку на протистояння між Генуєю та Венецією, тим більше, що венеційський вплив на Імперію знов суттєво зростав [95, с. 1125].

В 1406 р. Венеційська республіка уклала з Візантією договір, згідно з яким Мануїл II зобов'язувався виплатити їм борг у розмірі 16 тис. золотих дукатів, надати торгіві привілеї і знизити мито на товари. Натомість, венеційці відмовлялись від прав на столичну нерухомість, якщо та вважалась звільненою від оподаткування [23, с. 582-583]. Варто акцентувати, що на початок XV ст. практично всі морські обшири навколо Імперії належали «Республіці Святого Марка». Венеційці відновили свої права на острів Корфу, зайняли Навпакт, Дураццио, окупували Албанію й прикордоння Мореї [23, с. 583]. Про «османську загрозу» ніхто не згадував, а дарма.

«Демократичний» Сулейман не довго утримував за собою владу (його в першу чергу цікавило гаремне життя й бенкети). Його підступний та честолюбний брат Муса, мріючи про султанський трон, виступив проти свого володаря, але під стінами Константинополя був розбитий [41, с. 209]. Проте, наступний напад, котрий стався 1409 р., став для Сулеймана роковим – він загинув у бою. З приходом до влади Муси все змінилося: османи знов активізувалися на міжнародній арені.

За врядування нового султана турки розгромили Сербію та Болгарію, Фессалію і Віотію, взяли в облогу Фессалоніки й Константинополь. Поблизу Принцевих островів візантійський флот спромігся розгромити морські сили

османів, але це була разова перемога. Муса, як і Баязед, мав стратегічну мету – захоплення незламного православного міста [41, с. 209].

І вкотре загроза падіння Константинополя була відтермінована: проти султана несподівано повстав його брат Мехмед на прізвисько Челебі (еквівалент англійською – «джентльмен») [31, с. 172]. Мануїл II відразу ж вступив з ним у листування, дипломатичні перемовини і підписав союзний договір; невдовзі до союзу доєдналися серби. В битві при Чамурлі у 1413 р. Муса був розгромлений і загинув на полі бою. Мехмед став султаном Османської держави [31, с. 172].

Для Візантії це був реальний порятунок. Багаторічний виважений зовнішньополітичний курс і дипломатичні заходи імператора Мануїла II Палеолога забезпечили подальше існування Східної Римської імперії. Взаємини між Мехмедом і Мануїлом склалися надзвичайно теплі. Султан називав василевса «своїм батьком» (імператор був удвічі старший за нього) [31, с. 173].

За новою міждержавною угодою у складі Візантії залишались Фессалоніки й уся Південно-Східна Фракія. Тільки Венеція, котра відмовилась приєднатися до союзу (не побачила зиску), ще й черговий раз образилась на Імперію. Василевс об'їхав повернуті території, відвідав Фасос, Фессалоніки, Евбею та Морею (1415 р.) [31, с. 174].

Два роки він провів у Мореї, займаючись відновленням деспотату. Під його наглядом тут проходили будівельні роботи: Мануїл на Коринфському перешийку наново звів усі фортифікаційні споруди; із сусідніми латинянами уклав мирні договори; старого ворога – Центуріона Цаккарія, змусив визнати себе сюзереном [48, с. 494].

Крім того, «унійне питання» для Мануїла II залишалось пріоритетним. У 1415 й 1418 рр. він відрядив до Римського понтифіка Мартіна V церковні делегації для обговорення унійної «програми». Імператор вважав за необхідне скликання нового Вселенського Собору, і обов'язково – в Константинополі; природно, що Римська курія не була готова до обговорення

догматичної проблематики [43, с. 360]. Зі свого боку, Мануїл II не підганяв події й теж зайняв очікуючу позицію.

Палеолог, вже літня людина, з великим досвідом міжнародної діяльності, розумів – Османський султанат найбільше боїться цієї унії, яка би об'єднала всю християнську Європу проти мусульманської навали. У 1418 р. знов прийшла епідемія чуми. На Босфорі вмирали десятки тисяч людей – і османів, і ромеїв. Однак, найгірші для Імперії часи почалися після раптової смерті 1421 р. султана Мехмеда [53, с. 422].

Початок врядування Мурада II позначився різкою ескалацією у стосунках між турками та візантійцями. Старий імператор майже відійшов від державних справ і передав владу синові – Іоанну Палеологу. Запальний юнак швидко зіпсував взаємини із султаном, підтримавши брата останнього – Мустафу, коли в державі османів почалась міжусобна війна [53, с. 422].

Даний зовнішньополітичний крок Візантії був грубою дипломатичною помилкою: насправді Мурад II мало чим відрізнявся від Мехмеда у ставленні до Імперії. Коли почалась усобиця, він поскаржився Мануїлу на те, що в ромейській столиці є сили, котрі таємно підтримують заколотника Мустафу й пропонував імператору зберегти ті дружні відносини, які існували між державами до того [53, с. 422-423].

В ситуацію втрутився недосвідчений Іоанн Палеолог; йому вдалося переконати батька в тому, що султан не втримає влади, а для Імперії вигідно роздмухати у турків пожежу міжусобиці [19, с. 345]. Дати відповідь Мураду II взявся той самий Іоанн. Відповідь молодого Палеолога вразила й образила султана: той проігнорував питання відносно допомоги і почав вимагати від османського правителя направити у Константинополь в якості заручників двох братів Мурада. Звісно, султан відмовив Палеологу, але зухвалість та нахабність його запам'ятав [19, с. 345].

Покінчивши із заколотниками, султан навесні 1422 р. взяв столицю в облогу [19, с. 346]. Вся дипломатія Мануїла II Палеолога зійшла нанівець. Імперія швидко втратила свої міжнародні позиції, завойовані з такими

труднощами й зусиллями. Надто пізно Мануїл II усвідомив свою помилку. Виправити її він вже не мав ні часу, ні сил, ні можливостей.

Вирішальний штурм Мурад II призначив на 24 серпня (цей день йому визначили придворні астрологи). Візантіїці мужньо захищались; той самий Іоанн Палеолог в передніх лавах бійців відбивав атаки ворога біля Брами Романа [45, с. 204]. Після четвертої спроби, під вечір, османський штурм захлинувся. Остаточні плани султана зірвав василевс: за останні два тижні перед штурмом йому вдалося організувати змову в османському тилу з метою звести на султанський трон амбітного Мустафу – молодшого брата Мурада II [45, с. 204].

На другий день, 25 серпня Мурад, ще до поновлення штурму отримав звістку про повстання проти себе. Терміново султан зняв облогу і вирушив на війну з братом. В лютому 1423 р. він, нарешті, переміг Мустафу й віддав наказ задушити того тятивою від лука. Сил для продовження облоги столиці Імперії султан вже не мав, тому віддав наказ пограбувати всі південні землі Пелопоннеса [22, с. 639]. Руйнації зазнали і ромейські фортеці на Коринфському перешийку; під нищівний набіг потрапила Морея – всі її торговельні міста було спалено [22, с. 639].

Влітку 1423 р. Фессалоніки взяв у облогу османський полководець Турхан-бей. Візантія не мала мілітарних сил, щоб допомогти місту, і тоді імператор прийняв рішення продати своє найбагатше володіння венеційцям за 50 тис. золотих дукатів [74, с. 199]. Паралельно в Ефес, де розташовувалась ставка Мурада II, від василевса прибули послы з проханням укласти мир. Султан погодився, але на важких та принизливих умовах: крім столиці у Імперії під контролем залишалось тільки три міста, розташованих на узбережжі Чорного моря – Деркос, Анхіал, Месемврія [74, с. 199].

На території Фессалії за візантіїцями залишалась одна незламна фортеця Зейтун (османи ніяк не могли її захопити). На додаток, за умовами даного мирного договору, імператор брав на себе обов'язок щорічно сплачувати туркам 300 тис. аспрів [31, с. 209]. Нині вже не Мануїл II

Палеолог, а його син, вінчаний на трон ще 1421 р. під ім'ям Іоанн VIII Палеолог, мав вирішувати цю складну проблему, особливо – грошову [31, с. 209-210].

На пошуки позики Іоанн VIII вирушив у Західну Європу. Він відвідав із «жебрацькою місією» Венецію, Мілан, Рим й угорський Пешт, де продав останні родові коштовності та вислухав чергове напучення відносно необхідності приймати унію [49, с. 521]. Коли Іоанн VIII повернувся до столиці, старий василевс вже майже не піднімався з ліжка.

За два дні до смерті Мануїл II, в оточенні чиновників та секретарів, віддав останній наказ синові стосовно унії. Це звернення василевса зберіг і зафіксував у своїй «Хроніці» Георгій Сфрандзі.

Ось його текст: «Син мій, певно та достовірно відомо нам від самих нечестивих, що їх надто лякає, як би ми не домовилися й не об'єдналися з франками, бо вони вважають, що якщо це станеться, то їм буде завдано через нас велике зло християнами Заходу. Так от про собор: піклуйся та клопочи щодо нього, й особливо тоді, коли тобі необхідно залякати нечестивих. Але не роби нічого для того, щоб здійснити його, тому що я не бачу, аби наші [клірики] були здатні знайти який-небудь спосіб об'єднання, миру та одностайності. Однак вони намагаються тих навернути до того, щоб ми стали, як колись. А оскільки це майже не можливо, боюсь, як би не сталася ще гірша схизма – і тоді ми розкрились перед нечестивими» [5, с. 254].

За декілька місяців до смерті, у 1423 р., Мануїл залишив престол і прийняв чернечий постриг під ім'ям Матфей. Упокоївся старий Палеолог 21 липня 1425 р. в монастирі Пантократора (Вседержителя). Описуючи процес поховання Св. Мануїла Георгій Сфрандзі зазначає, що такого пишного поховання і такого всенародного смутку до того не було [5, с. 255].

Його дружина, імператриця-удова Єлена Драгаш теж стала черницею на ім'я Іпомонія. Після її смерті у 1450 р. Візантійська Церква Єлену канонізувала [6, с. 306]. Доволі влучно охарактеризував церішення Г.

Герцберг, який відзначив: «Візантійська імперія помирала, народжуючи наостанок святих» [22, с. 537].

Резюмуючи все вищевикладене, можна зробити такий висновок. Події, пов'язані з епохою правління Мануїла II Палеолога позначені певними стабілізаційними тенденціями й позитивними дипломатичними досягненнями на міжнародній арені. Успіх зовнішньої політики цього візантійського імператора значною мірою ґрунтується на його особистій виваженості та вмінні чутливо лавіювати між ворогами і суперниками, а також – спроможності миттєво реагувати на зміну ситуації.

Дипломатична майстерність Палеолога, як і його досвід, не підлягають сумніву. Він був дійсно талановитим правителем й дипломатом. За тривалий час перебування на ромейському престолі, цей Палеолог встиг зробити чимало: частково відновив міжнародний статус Східної Римської імперії; мінімізував «ісламську загрозу» з боку Османського султанату; налагодив дружні відносини з Французьким королівством і монархами Угорщини; спровокував криваву війну між еміром Тамерланом та султаном Баязедом; дещо покращив стосунки з папським Римом у контексті можливої реалізації «унійної програми».

Разом з тим, у зовнішній політиці, здебільшого – шляхом прямого листування, а не дипломатичних місій, Мануїлу II вдалося організувати об'єднання більшості країн Західної Європи для вирішення ключового питання – як протистояти османській інвазії? Не залишився поза його увагою строкатий «слов'янський світ» Балканського півострову і народів центральноєвропейського регіону. Слов'янських керманичів Мануїл II з ворогів перетворив на однодумців.

Протягом першої чверті XV ст. візантійський зовнішньополітичний вплив у Європі ще давався взнаки. Імператор не шкодував зусиль для «урівноваження» геополітичних перспектив між розмаїтним мусульманським Сходом й конкуруючим християнським (латинським) Заходом.

Тільки мілітарно-економічний баланс сил і міжнародний політичний (чи релігійний) авторитет могли гарантувати відносну безпеку державі. За відсутності першої складової, стрижневого значення набувала друга. Її домінування надавала Східній Римській імперії шанс вижити. Саме цей шанс і отримала Візантія від Мануїла II Палеолога. Отже, піднесення міжнародного авторитету цієї східної Імперії стало вагомим політичним подієм як для Європи, так і для Азії.

Розділ 4. Правління Іоанна VIII: остання спроба врятувати Східну Римську імперію від падіння

Іоанн VIII Палеолог став передостаннім василевсом Східної Римської імперії й головним «винуватцем» сумнозвісної Ферраро-Флорентійської унії, котру православний соціум (піддані імператора) сприйняв як особисту образу, ігноруючи мотивацію свого монарха. З іншого боку, дана унія на практиці виявилась повним крахом усієї зовнішньої політики Візантійської держави та пізніх Палеологів.

Як вже згадувалось, Мануїл II мав шістьох синів – Іоанна, Феодора, Андроніка, Константина, Фому і Дмитрія [28, с. 313]. Феодор помер у 1438 р.

деспотом Мореї, Андронік – ще раніше у монастирі; Іоанн та Константин стали останніми василевсами тисячолітньої Імперії, а Фомі й Дмитрію престол вже не дістався [28, с. 314].

Отже, Іоанн VIII фактично управляв лише тим, що залишилося від Візантії з 1421 р., коли став співправителем батька. За низкою ознак і тенденцій врядування цього ромейського монарха було ще трагічнішим, ніж Мануїла II. Всі роки Іоанн VIII змушений був боротися з нащадками західних феодалів, котрі володіли Ахайєю та Мореєю. Крім того, чотири міста – Аргос, Навплій, Кротон і Модона залишались під протекторатом Венеції. Дана обставина неминуче призводила до перманентних конфліктів василевса з венеційцями [48, с. 504].

Пізньювізантійські джерела залишили достатньо свідчень, які пов'язані з біографією Іоанна VIII. Він був тричі одружений (достатньо рідкісний випадок для ромейських імператорів). Перша дружина Іоанна – московська княжна Анна; шлюб з нею він взяв 1411 р., але у 1418 р. чума забрала життя Анни [19, с. 353]. Другою дружиною у 1421 р. стала Софія Монферратська. Від самого початку стосунки з нею у василевса не склалися і вона повернулася на батьківщину, де прийняла постриг [19, с. 354].

Третя дружина – донька Трапезундського імператора Олексія IV Марія, була справжньою красунею та розумницею. Іоанн VIII кохав її все життя. Також необхідно підкреслити: вибір батька стосовно Іоанна не був випадковим. Мануїл II лише його вважав придатним правити Імперією. Однак, декілька разів син дав привід, щоб батько почав сумніватись в його здібностях – іноді він був надто запальний та нерозсудливий [19, с. 354]. Особливо це проявлялося у складних ситуаціях.

Перед обличчям смерті або перед загрозою життю Іоанн VIII ставав надто сміливим та необачним. Якось, при розмові з одним зі своїх логофетів (міністрів) Мануїл II висловився (як фіксує Георгій Сфрандзі) так: «Мій син василевс підходить для василевса, але не нашого часу. Оскільки бачить та замислює велике, але таке, чого вимагали часи благоденства наших

пращурів, а не сьогоднішній день, коли справи у нас є такими, що не василевс необхідний нашій державі, а господар. Я боюсь, як би через його задуми та заходи не відбулася руйнація цього будинку» [5, с. 170].

Початок самостійного врядування нового Палеолога вже традиційно був пов'язаний з цілою низкою негараздів та складних проблем. Вже у перший день імператор Іоанн VIII змушений був привселюдно принести васальну присягу султану Мураду II й розпочати гру у повне підпорядкування османам без будь-яких сподівань на допомогу з боку латинян [33, с. 420].

До XII ст. Константинополь був мільйонним містом. Нині, за Іоанна, в столиці проживало менше 50 тис. городян; третина з них – це етнічні турки або ті самі латиняни [37, с. 175]. Торгівля повністю перебувала в руках венеційців і генуезців (вони викупили у василевсів всі торговельні патенти на всі види товарів експорту та імпорту) [37, с. 175].

Фінанси девальвували щороку пришвидшеними темпами, грошей не ставало на храми; більшість церков перебувало у занедбаному стані. Голод став постійним супутником життя жителів столиці. Військових підрозділів майже не було; єдиним, ще надійним захистом для Константинополя залишались його мури та башти з важкою артилерією [42, с. 514].

З османами у Передній Азії вже ніхто не наважувався воювати. Тільки Венеція, захищаючи власні торговельні інтереси та пріоритети, продовжувала воювати з турками. Однак, після невдалого нападу на Галліполі й венеційці схилилися до мирного договору з султаном і підписали його 1426 р. [53, с. 430]. Природно, договір не мав ознак паритетності – щоб зберегти за собою куплені у візантійців Фессалоніки, венеційське купецтвомайже відразу погодилося сплачувати Мураду II данину в розмірі 100 тис. аспрів щорічно [53, с. 430].

Для султана, природно, таке перемир'я нічого не вартувало, оскільки він вважав справою честі підкорити й упокорити всі християнські держави на європейському континенті. Знесилена і розчавлена, принижена й безпомічна

Візантія вже мало цікавила Мурада II: він вважав, що може захопити Константинополь коли захоче, для чого витратити час? Ромейська дипломатія перебувала у колапсі. Імператор зі свого боку теж ще не розробив свій зовнішньополітичний курс [69, с. 341].

Інша справа – Венеція, з її потужними флотами та багатствами. Венеційська республіка була для Мурада справжнім, достойним супротивником. Метою нового походу стали Фессалоніки – ключ до оволодіння Македонією. Не варто забувати, що у XIV-XVст. венеційці мали чи не найкращу в Європі розвідку; на шпигунів та агентів коштів вони не шкодували [69, с. 342]. Тому, про плани султана їм стало невдовзі відомо і вони почали терміново укріплювати місто.

Одночасно венеційці відрядили послів до султана, але Мурад їх ув'язнив, не маючи бажання витратити на перемовини час. На підмогу венеційцям до Фессалоніки прибув великий флот. Облогу і штурм міста османи в 1430 р. провели блискавично. Багато місцевих греків перейшло на бік ворога. Вся венеційська залога мужньо загинула у бою; Фессалоніки пали [59, с. 249].

Венеція змушена була терміново укласти новий мирний договір, зобов'язавшись виплачувати данину за Евбею і решту своїх колоній в Елладі [74, с. 216]. Мурада II така поступливість «Республіки Святого Марка» не задовільнила. Наступною пала Яніна, котра знаходилася під владою правителя Епіра Карла Токко [74, с. 216]. Його син – Карл II, склав зброю і визнав себе васалом султана, коли ті підійшли під мури Яніни. За здачу міста Карл II зберіг за собою Арту – свій родовий феодал [74, с. 217].

Настала черга Мореї – останнього володіння Візантії на півострові. Неріо Ачайолі, правитель деспотії, так само вирішив не чекати османського штурму і визнав себе данником султана, отримавши в управління Афіни [22, с. 655]. На цьому тлі, коли нашість осман невпинно ширилося, брати Іоанна VIII – Феодор і Константин, посварилися за «права» на Морею (вже турецьку). Імператор ледь їх вгамував і помирих. Деспотія, умовно,

залишилась за Феодором Палеологом, а Константин переїхав до столиці, де став першим радником та помічником василевса [22, с. 655].

Чвари між братами, представниками правлячої династії, настільки здивували Мурада II, коли він про це дізнався, що султан призупинив свій новий похід на Константинополь. Надто жалюгідно виглядали для нього ці ромеї в якості суперника [29, с. 193]. Не довго шукаючи, султан знайшов собі цікавіший об'єкт для нападу – угорців й сербів. Він прийняв рішення покарати угорського короля і деспота Бранковича Сербського за те, що ті увійшли в таємний союз із Караманським еміром [29, с. 193].

Султан спустошив угорську Трансильванію, відібрав у Бранковича Семедрію і взяв у облогу Белград, хоча й без успіху. Розчавлений сербський деспот без вагань погодився виплачувати султанові 50 тис. аспрів данини. Необхідно зауважити, що візантійський імператор у цей період майже повністю припинив свою зовнішньополітичну діяльність. Він навіть припинив активне листування із Заходом [35, с. 227].

За відсутності армії та грошей Константинополь, природно, був приречений, але Мурад II все ще воював з латинянами у Центральній Європі, які щоразу переходили то тут, то там у контрнаступ. У 1428 р. султан відбивав дошкульні атаки угорців та поляків, котрі переправилися через Дунай [35, с. 227]. Весь 1430 р. пройшов під знаком війни з сербами – Бранкович принципово відмовився виконати вимогу султана: прислати в його гарем свою сестру Мару. Мурад II кваліфікував таку поведінку як ослуhasа; така зухвала непокірність мала негайно каратися [58, с. 208].

Десять років війни із сербами суттєвих результатів не дали. В 1440 р. султан вдруге організував великій похід на Белград, але знов не спромігся його захопити. Візантійська столиця, після підписання імператором Ферраро-Флорентійської унії, тим часом перебувала в очікуванні [58, с. 208]. У свою чергу Західна Європа почала готувати проти Мурада II Хрестовий похід.

Аналізуючи міжнародну і геополітичну ситуацію тієї епохи, необхідно констатувати: василевс ромеїв Іоанн VIII добре розумів, що

пасивна зовнішня політика чим далі, тим більше зменшує шанси Візантії на виживання й саме існування як незалежної держави. Дипломатична діяльність втратила останні перспективи. В ситуації, що склалась, імператор всю ініціативу взяв на себе, як і відповідальність [58, с. 209].

Ще в 1437 р. він вирушив, як колись батько, в Італію за допомогою, розуміючи – більше гаяти часу неможна. На період своєї відсутності він залишив керманічем Імперії брата Константина. Від'їзд імператора не став таємницею для султана: шпигуни з оточення василевса донесли Мурадові, з якою метою до Апостольської Столиці виїхав Палеолог. Йому навздогін султан склав листа, де радив імператору шукати допомоги не у Римського понтифіка, а лише у нього самого [49, с. 462].

Першою думкою султана було негайно оточити і захопити Константинополь як показове покарання ромейського васала за непокору. Лише Халіл-паша, таємний агент Візантії серед султанського оточення порадив Мураду II не квапитися, а дочекатись результатів вояжу Іоанна VIII на Захід [49, с. 462].

Політична ситуація в Західній Європі була для візантійського імператора в цілому сприятлива. Папа Євгеній IV, сам великий ненависник ісламу, вже почав готувати Хрестовий похід проти «невірних» [49, с. 462-463]. Очолити похід погодився юний король Владислав Угорський, а його душею став угорський полководець Янош Хуньяді [49, с. 463].

Достатньо чисельну угорську армію поповнили загони поляків та германців, а понтифік призначив своїм представником й душпастирем хрестоносців кардинала Юліана Цезаріні. Останній так само прибув з потужним загоном найманців. Неподалік міста Ниш у 1442 р. відбулася запекла битва; перемога дісталась латинянам [73, с. 209]. Вони звільнили Софію й частину Болгарії (лише на другий рік їхнє просування зупинили турки). Армії зустрілися біля Троянових воріт [73, с. 209].

На східному схилі даної ущелини 24 грудня 1442 р. сталася битва між Бранковичем, котрому допомагала польська важка кіннота, й зятем султана –

Магомедом Челебі. Рицарське військо перемогло, Челебі потрапив у полон [41, с. 207]. Латиняни тріумфували. Пізніше тесть його викупив за 500 тис. золотих дукатів.

Вирішивши, що мета Хрестового походу досягнута, король Владислав повернувся до Угорщини і в 1444 р. підписав з Мурадом II договір, згідно з яким йому відходила Валахія, а Бранковичу Сербському – Боснія [41, с. 208]. Обидва правителі присягнулися – Владислав на Біблії, а Мурад II – на Корані, що не порушать миру протягом десяти років.

Для латинян цей договір мав очевидні вигоди. На тих умовах, на котрих було укладено мир, Сербія мала можливість відновити свої сили, а Угорщина – підготуватися для нової війни з османами. Звісно, поступки Мурада II теж мали причину: Ферраро-Флорентійська унія, яка припинила «Великий розкол» Західної Церкви, одночасно активізувала в західному соціумі антиосманські настрої й жагу реваншу; крім того, залишався неупокореним і неприборканим османами Караманський емір. Султан мусив враховувати існуючу міжнародну ситуацію й відповідні геополітичні реалії [41, с. 210].

Однак, знов об'єднаний та згуртований Захід мало цікавився подальшою долею Східної Римської імперії, яка залишилась сам-на-сам зі зростаючою агресією й експансією османів. Навіть сам папа Євгеній IV виказав невдоволеність тим, що серби і угорці «забули» візантійців [43, с. 464]. Це був, разом з тим, відкритий виклик йому як організатору та ідейному надихувачу унії.

На міжнародному рівні подібна ситуація виглядала доволі провокативно: виходило, що обіцянки та запевняння Римського первосвященника – лише порожні слова, і найвідданіші монархи-католики на практиці мають наглість ігнорувати його волю для забезпечення й захисту власних інтересів [24, с. 481]. Ошуканим відчував себе і василевс ромеїв.

Мало того, коли на початку 1440 р. імператор повернувся з Рима, його спіткало велике горе: тільки-но він зійшов з корабля на берег, як його

приголомшила сумна звістка – обожнювана дружина, красуня Марія Трапезундська померла від спалаху чуми. Як констатують всі тогочасні візантійські хроністи – горе зламало василевса, а неприкрита ненависть православних ортодоксів зробила атмосферу навколо нього просто нестерпною [38, с. 335].

Поки Іоанн VIII оплакував смерть дружини, його брат – деспот Дмитрій Палеолог, організував змову й заколот з метою захоплення в Імперії влади. З 23 квітня 1442 р. цей негідник методично спустошував околиці Константинополя; далі він вступив у контакт з турками, домовився й отримав від них допомогу у вигляді османських кочовиків і висунув права на імператорську діадему [38, с. 435].

Однак, Провидіння ще оберігало Візантію. Константин Палеолог, дізнавшись про таку дику новину, пробився біля острова Лемнос крізь турецький флот і з'явився на допомогу брату Іоанну. Константин розбив і полонив Дмитрія, а наймане військо останнього розбіглося. Брати-переможці явили милість і не стратили зрадника, а через чотири місяці заколотник втік з в'язниці у Галату й за допомогою подести (очільника) генуезців примирився з імператором на умовах виділення йому окремої підвладної території [91, с. 306-307].

Звісно, та цілком очікувано заколот стався під гаслом ортодоксії. Переворот не вдався, але василевс, нарешті, до кінця усвідомив, наскільки непопулярними виявились його «екуменічні» ідеї стосовно політичного, церковно-релігійного і обрядового об'єднання із Заходом в народі, тобто, серед власних підлеглих [97, с. 976].

Римський понтифік, котрий в першу чергу піклувався про свій сакральний авторитет, протягом перших двох років після підписання унії намагався реально продемонструвати, що готовий виконати свої обов'язки. Папа спорядив у Константинополь ескадру з 25 суден своїм коштом, а венеційці так само направили в імперську столицю великий флот – майже

150 галер. Вони взяли під контроль узбережжя архіпелагу й перекрили від можливого нападу османів Золотий Ріг [93, с. 469].

Ще один крок Римського первосвященника в межах своїх унійних обіцянок – він звільнив короля Владислава від присяги, яку той склав султану при підписанні мирного договору і вмовляв монарха розгорнути новий наступ на армію Мурада II. В Венеції активізувалась партія, котра вимагала від керівництва Республіки негайно почати війну з мусульманами. Зі свого боку серби повністю підтвердили готовність виконати союзницькі обов'язки [93, с. 469-470].

Султан, який нічого не знав про наміри латинян, віддалявся від кордону. Він зупинився в Адріанополі, щоб оплакати смерть свого сина Алладина і оголосив, що має намір залишити трон, аби віддатися молитві й забуттю від мирських марнот. Можливо, це була його миттєва слабкість. І тут до нього прибув гонець зі звісткою, що угорці зухвало перетнули кордон [25, с. 213-214].

Честолюбний кардинал Цезаріні висунув до Владислава Угорського вимогу, щоб той розірвав договір і «добив» турків. Король Владислав, на диво, таки піддався на вмовляння кардинала й наважився в односторонньому порядку скасувати договір. Не зволікаючи, він виступив з армією проти Мурада II. Така поведінка угорського монарха привела султана до стану несамовитої люті [41, с. 218].

Мурад II спрямував своє військо на зустріч хрестоносцям: він волів покарати того, хто присягав на Біблії і вчинив як Іуда. Християнський світ теж був шокований від такого мерзотного вчинка Владислава. Правитель Сербії Георгій Бранкович та василевс ромеїв Іоанн VIII Палеолог категорично відмовились допомагати латинянам [41, с. 218]. Угорський король, таким чином, мусив розраховувати виключно на власні сили.

Владислав прикликав до себе полководця Яноша Хуньяді, якому, у випадку перемоги обіцяв віддати в управління всю Болгарію. Другою особою в армії угорців був валаський воєвода Влад III Цепеш [48, с. 523]. Під Варною

угорський король зібрав усе своє військо і з'ясувалось, що протиріччя, котрі роздирали завжди латинян, не вщухли й нині. Кожний знатний рицар вважав себе самостійною бойовою одиницею. Найбільшу пихатість демонстрували рицарі-венеційці [48, с. 523].

Генуезці, воліючи ослабити своїх одвічних ворогів, таємно перевезли турецьку армію через Босфор на своїх судах, сподіваючись на повний розгром венеційців. Проти 10 тис. хрестоносців Мурад II привів армію у 40 тис. воїнів. Битва під Варною, котра відбулась у листопаді 1444 р., була доленосною. Попервах, угорська важка кіннота зім'яла центр турецького війська, але в атаці на османів загинув сам король Владислав [51, с. 289]. Це стало головною причиною поразки хрестоносців – рицарі втратили загальне управління загонами; безлад і хаос довершили справу. Турки перейшли у контрнаступ й перемогли [51, с. 289].

Майже все хрестоносне військо склало голови; декілька сотень рицарів втекли до Албанії. Катастрофа християнської армії під Варною очікувано вдарила по візантіцях. Як наслідок, гіпотетичний союзник латинян, Іоанн VIII принижено мусив виправдовуватись перед султаном у його ставці. Мурад II нагадав васалу, що той не виступив на початку походу проти хрестоносців на боці османів; крім того, неслухняний васал без дозволу підписав унію з папою Євгенієм IV [31, с. 211].

Іоанн VIII, виправдовуючись, посилався на дрібні обставини, які не дозволили йому своєчасно приєднатися до армії султана. Природно, що султан йому не повірив і, вірогідно, для себе вже прийняв рішення про долю Константинополя [31, с. 211]. Коли ж 1446 р. Венеція підписала з османами новий мирний договір, не лише імператору, а й усім європейським монархам стало зрозуміло – Імперії більше немає звідки чекати на допомогу. Папський Рим теж відвернувся від ромеїв [43, с. 467].

Всі прихильники унії, котрі підтримували донедавна Іоанна VIII, почали швидко переходити в табір ортодоксів. З імператором залишився тільки рідний брат – Константин Палеолог. Поки василевс перебував у

розпачі, Константин організував оборону Мореї від очікуваного османського нашествия. На Коринфському перешийку брат василевса виставив свій єдиний загін, чисельністю в 300 воїнів, а сам відрядив до Мурада II посла з надією отримати мир або перемир'я [60, с. 582].

Султан виявився неблаганним – він кинув візантійського посла Халкокондила до в'язниці, а османські війська гарматами проклали собі дорогу вперед. Весь ромейський загін загинув як спартанці царя Леоніда при Фермопілах, а Константин встиг в останній момент втекти [60, с. 582]. Далі турки захопили Фіви. Мурад II пом'якшав, дарував Константину прощення і уклав з ним мир на умовах виплати візантійцями хараджа. Це означало повну втрату Візантійською імперією політичної самостійності (харадж сплачували султану підневільні правителі всіх підлеглих територій) [60, с. 583].

Ця остання страшна звістка стала роковою для імператора Іоанна VIII Палеолога: вона означала крах всієї його дипломатії і політичних зусиль на міжнародній арені. На додаток до всіх принижень й образ, султан зобов'язав саме ромейського василевса привітати себе з великою перемогою над латинянами [48, с. 529].

Ще не стара людина, за декілька днів імператор перетворився на старця, який втратив усілякий інтерес до життя. Вже ні він, ні оточуючі його радники не вірили, що Імперію можна врятувати. Як записав Георгій Сфрандзі: «Й було достатньо таких, хто вважав, що її і не варто рятувати» [5, с. 259]. 31 жовтня 1448 р. василевс ромеїв Іоанн VIII Палеолог помер у віці 57 років.

Характеризуючи державницьку й зовнішньополітичну діяльність Іоанна VIII, необхідно зауважити, що головним його рішенням і вчинком, котрі вписали його ім'я в історію Християнської Церкви, без сумніву є підписання Ферраро-Флорентійської унії. Обставини її прийняття василевсом доречно розглянути окремо.

Історіографія про неї величезна, і нараховує не одну тисячу праць. Тому, зупинимось на ключових подіях та аспектах. Перша обставина, яка

вплинула на рішення імператора і спонукала його до поновлення перемовин із Заходом щодо унії, це зростаючі конфлікти й суперечки всередині держави – між «православним» та «латинофільським» рухами.

На чолі першого, найбільш впливового, стояв Марк Євгенік, митрополит Ефеський. Ортодокси стверджували, що поклонитися папі, порушивши тим самим виключність православ'я, нехай навіть в ім'я врятування Імперії від мусульманської загрози, – важкий гріх і зрада віри пращурів [22, с. 646].

Точку зору «латинофілів» (ідейних прибічників єднання з папським Римом і навіть підпорядкування йому в духовно-релігійній сфері), позиції котрих поділяли й пізні Палеологи, обстоювали авторитетні політики і вчені-гуманісти [32, с. 105]. Після 1440 р. їхнім очільником був учень Пліфона Віссаріон, митрополит Нікейський [32, с. 105]. Імперію знов, як і в епоху врядування Іоанна V, охопили гострі дискусії стосовно віри та її догматичних тлумачень. Разом з тим, всім було зрозуміло – рано чи пізно вибір прийдеться зробити між православ'ям та існуванням Імперії.

Добре розуміючи, що без опори на західноєвропейські країни Константинополь та Морея рано чи пізно опиняться під владою турків, Іоанн VIII наважився й зробив свій вибір на користь Захода. Отже, василевс прийняв рішення здійснити останній, третій вирішальний крок до унії (перші два до того зробили його дід і батько) [32, с. 106]. Таким чином, можна відзначити, що всі пізні Палеологи шукали підтримки та врятування православної держави у католицького світу. Ціна допомоги була відома всім – унія. Заключний етап розпочався у 1431 р. й тривав 7 років поспіль.

Так само важливо підкреслити: реалізація унії була важливим політичним моментом в житті не лише Східної Римської імперії, а й самої Західної Європи. В ту епоху авторитет папства, після «Великого розколу» й понтифікату таких «духовних пастирів», як садиста Бартоломео Пріньяно (Урбан VI) або вбивці та розпусника, колишнього пірата Балтазара Косси (Іоанн XXIII), значно занепав [36, с. 170].

На соборі в німецькому Констанці (1414-1418) було встановлено принцип супрематії (першості) собора над папою. 23 липня 1431 р. в Базелі розпочав роботу наступний великий собор католицьких єпископів; це зібрання західних прелатів підтвердило дане положення [36, с. 171]. Папа Євгеній IV розпустив собор, але «соборні отці» не підкорились наказу і продовжили роботу. В цій плачевній для честі Римської курії й папства ситуації, об'єднання церков Заходу та Сходу могло стати переконливим політичним капіталом престолу Святого Петра, звісно, за умови, що об'єднання пройде під егідою саме Римського первосвященника [36, с. 171].

Дану «умову» так само добре розуміли й «базельські ослушники». Кожна з протиборчих сторін намагалась перетягнути на свій бік імператора ромейів та його клір. В хід пішло все: дипломатичні вмовляння, підкуп, погрози, лестощі, щедрі обіцянки, політичне зваблення мілітарними перспективами. Дійшло до того, що галери, надіслані базельцями, ледь не почали перед вежами імперської столиці морську баталію з галерами Римського понтифіка [49, с. 510].

Вибір, і відповідальність за даний вибір, природно, лягав на плечі Палеолога. Євгеній IV здався Іоанну VIII Палеологу більш схильним до компромісу партнером; не останню роль відіграло й місце проведення майбутнього Вселенського Собору – Феррара (на неї погодився папа). Далекий Базель ромейський клір не приваблював, а Феррара розташовувалась неподалік [44, с. 82-83].

24 листопада 1437 р., на восьми пишно оздоблених кораблях, у супроводі патріарха Іосифа II, православної церковної делегації (патріархи Александрії, Антіохії та Ієрусалима призначили від себе по два повномочних представники), захопивши з собою брата, деспота Дмитрія (через буйний і непередбачуваний характер його небезпечно було одного залишати у Константинополі), Іоанн VIII вирушив морем у подорож. 8 лютого 1438 р. Палеолог прибув у Венецію (понтифік та підлеглі йому єпископи вже місяць

чекали імператора у Феррарі)[44, с. 83]. 4 березня Іоанн VIII теж в'їхав у ворота Феррари[44, с. 84].

Прикrostі та неприємності для ромеїв почалися практично відразу. Євгеній IV зажадав від Іосифа II цілування папського чобітка. Патріарх відмовився у категоричній формі. Понтифік у цьому питанні змушений був поступитися, але в усьому іншому дав чітко зрозуміти, хто тут справжній господар [36, с. 217]. Далі почалися ще принизливіші «супутні тенденції»: православним клірикам затримували обіцяні гроші на утримання; на прийомах їм, на чолі з імператором Іоанном VIII, виділяли другорядні, а не почесні місця [36, с. 217-218].

9 квітня, у Велику середу, урочисто почалися сумісні засідання латинської та ромейської делегацій. Ключові питання, які були винесені на обговорення, природно, стосувались догматики – про сходження Святого Духа, про євхаристію, про чистилище, про першість папи у християнському світі. Доречно підкреслити, що на перших засіданнях «базельців» та світських західних монархів не було; не з'явилися вони і у подальшому (всі європейські монархи й «базельські отці» собор проігнорували) [44, с. 85].

Члени собору обрали сумісну робочу комісію з 10 ієрархів (5 православних і 5 католицьких). За наказом імператора, точку зору ромеїв викладали й відстоювали Марк Євгенік й Віссаріон Нікейський. Почали обговорювати, як здавалось, найлегше питання – про існування (або ні) в потойбічному світі чистилища для людських душ [44, с. 85].

Однак, навіть ця абстрактна проблематика породила палкі дискусії та чвари; обговорення затягнулось на три місяці, спільного рішення так і не було прийнято робочою комісією, й папа завершив дебати без прийняття канону. Деякі члени православної делегації виявили бажання залишити собор, але імператор їм заборонив [44, с. 86]. Палеолог тягнув час, проте очікуваних результатів не було. Знервований папа почав підганяти своїх опонентів під час їхніх виступів. Атмосфера собору поступово загострювалась, особисте спілкування учасників погіршувалось [44, с. 86].

На засіданні собору від 8 жовтня 1438 р., в атмосфері взаємної недовіри та зростаючої упередженості усі присутні перейшли до обговорення ключового питання – про сходження Святого Духа. Суперечки вкрай загострилися і, через початок чуми, було прийнято рішення про перенесення подальших засідань у Флоренцію [49, с. 515].

З 26 лютого 1439 р. почався другий, флорентійський період засідань. Догматичне протистояння розгорнулось між Євгенієм IV та Марком Євгеніком. Протягом наступних засідань, через тиск Римського понтифіка та імператора, православні делегати почали поступово здавати свої позиції [44, с. 87]. До унії вже схилялися двоє, колись непримиренні антиуніати – Віссаріон Нікейський і Григорій Мамма (майбутній Константинопольський патріарх)[44, с. 87].

Крок за кроком, ромеї поступалися своїми богословськими принципами стосовно тлумачення догмату про Філіокве. 10 червня помер патріарх Іосиф II; імператор Мануїл VIII відчув себе впевненіше й розкутіше. Наступні два питання – відносно чистилища та зверхності папи, для візантійських кліриків вже не були настільки принциповими: їхню непримиренні латиняни зламали в ході обговорення розуміння сенсу Філіокве [27, с. 290].

Нарешті, 5 липня 1439 р. сорок прелатів й папа Євгеній IV, з одного боку, візантійський імператор і його тридцять три ієрархи – з іншого, підписали текст унії. Лише твердий та безкомпромісний Марк Євгенік відмовився покласти свій підпис [27, с. 290]. За ритуальними латинськими правилами наступне церковне дійство вимагало від імператора Іоанна привселюдно стати на коліна перед понтифіком і поцілувати йому руку. Василевс ромеїв змушений був виконати й цю вимогу [27, с. 291].

У свою чергу, Римський первосвященник брав на себе обов'язок утримувати в столиці Імперії 300 солдат й 2 галери, а при потребі – додатково надати 20 галер строком на півроку або 10 – на рік [44, с. 89]. Як відомо, навіть ці мінімальні обов'язки папство у подальшому проігнорувало.

У свою чергу, православне населення Східної Римської Імперії унійні рішення Ферраро-Флорентійського собору виконувати не збиралось [44, с. 90].

Підводячи підсумок зовнішньополітичній діяльності імператора Іоанна VIII Палеолога, в першу чергу варто відзначити її слабкий, в цілому пасивний характер, в основі якого лежала готовність до компромісів та поступок опонентів. Через відсутність війська як вагомого важеля, василевс ромеїв втратив можливість використовувати в перемовинах мілітарний чинник. Крім того, і професійний рівень імперського дипломатичного корпусу дещо підупав.

Так само необхідно враховувати, що загальна геополітична ситуація на євразійському терені протягом 20-х – 40-х рр. XV ст. жодного разу не склалась на користь Імперії. Практично всі впливові західноєвропейські монархи й керманичі розуміли приреченість православної Візантії та її василевса, але найголовніше – жоден правитель християнського світу навіть і наміру справжнього не мав спробувати допомогти гинучій східній державі, що перебувала в жорстокому османському оточенні.

Єдиний, майже примарний шанс, який передостанній Палеолог мав і котрим скористався – це унія із Заходом та папським Римом. Імператор, заради «священної ідеї» врятування Візантії порушив і не виконав останню волю батька Мануїла II; він таки підписав унію у Флоренції. Духовна та політична жертва василевса виявилась марною – Захід і папство не допомогли, – не допомогли й держави Центральної та Східної Європи.

Зрештою, зовнішня політика Іоанна VIII Палеолога зазнала краху, оскільки на міжнародній арені того часу не продемонструвала необхідної політичної виваженості, дипломатичної гнучкості й конфесійної твердості, зате, правляча династія неодноразово привселюдно демонструвала підлість, заздрість, підступність, чвари, інтриги, безглузді амбіції, виснажливу боротьбу за владу. Міжнародний авторитет пізніх Палеологів на середину XV ст. повністю зійшов нанівець.

Висновки

Узагальнюючи викладений в магістерській роботі фактологічний і аналітичний матеріал, можна зробити наступні висновки.

1. Роль Східної Римської імперії на міжнародній арені протягом 40-х – 50-х рр. XIVст., тобто, в період правління імператора Іоанна V Палеолога, позначена суттєвою нестабільністю й тенденціями негативного (переважно стагнаційного) характеру: з точки зору цивілізаційних засад православна ромейська держава почала демонструвати поступовий системний занепад і кризову симптоматику. Це, у свою чергу, відобразилося на її геополітичному статусі як у християнському, так і в мусульманському світі. Поступово він почав нівелюватись.

2. Зовнішня політика Іоанна V у 60-80 рр. була позбавлена чіткої імперської стратегії та мети. На дипломатичному полі василевс демонстрував невпевненість у кінцевих намірах. Пріоритетний для імператора Візантії «італійський вектор» очікуваних результатів не дав. Реалії, що склалися на середину XIVст. для ромеїв, підштовхували Іоанна V Палеолога ініціювати «шлях до унії» із Заходом. Він у даному напрямку зробив перший реальний крок, розпочавши «зондуючі» перемовини з папством та Римською курією. Отже, візантійські зовнішньополітичні реалії другої половини XIVст. переважно пов'язані із західноєвропейськими церковно-релігійними орієнтирами.

3. Мануїл II Палеолог у роки свого виваженого мудрого правління добився чималих успіхів. Йому вдалося майже неможливе: призупинити тотальний кризовий процес, у якому перебувала Імперія вже понад століття. У зовнішній політиці його теж неодноразово супроводжувала вдача. Найголовніше – він не дозволив османам захопити Константинополь. «Унійне питання» василевс вдало використовував як дієвий засіб для перманентного «приборкування» постійних турецьких зазіхань на залишки візантійських територіальних володінь. Дипломатичне й політичне зближення Мануїла II з багатьма західноєвропейськими монархами стало своєрідним «запобіжником» проти посилення тотальної османської експансії на християнський Схід.

Так само йому вдалося спровокувати війну між еміром Самарканда Тамерланом і своїм найголовнішим ворогом – султаном Баязедом; протистояння двох войовничих та амбітних східних правителів для останнього виявилось фатальним. Разом з тим, смерть Баязеда врятувала Імперію від падіння.

4. Магістральним вектором зовнішньополітичного курсу імператора Іоанна VIII Палеолога став курс на підписання церковно-релігійної унії із Заходом та Римським первосвященником. Стрижневою мотиваційною основою його рішення слугувала вимушена необхідність за будь-яку ціну

врятувати від загибелі швидко занепадаючу в мусульманському оточенні Візантійську імперію. Фінансова криза, відсутність боєздатної армії, внутрішні релігійні розколи та протистояння, слабка дипломатична підтримка, суттєве зниження колишнього міжнародного статусу і авторитету об'єктивно штовхали Іоанна VIII на реалізацію цього неоднозначного політико-релігійного кроку.

5. Серед ключових внутрішніх чинників, які обумовили пришвидшення процесу занепаду Візантії в останній період її існування, необхідно виокремити наступні: низка громадянських війн; періодичне двовладдя василевсів; постійні внутрішньодинастійні чвари та суперечки; церковно-релігійні рухи й догматичні протистояння; кризові явища системного характеру в економіці, фінансах, торгівлі, оподаткуванні, мілітарній галузі, аграрному секторі, культурній сфері; суттєве зменшення демографічних показників через епідемії чуми; антиурядові заколоти й повстання; дестабілізаційні тенденції в органах управління; розбалансування головних гілок імператорської влади; відсутність реформ.

6. Ключовими тенденціями, які впливали на зростання та поглиблення кризових явищ, притаманних імператорській владі у першій третині XV ст. були: поширення загальної політичної та соціальної апатії серед ромейського соціуму; поява ознак цивілізаційної (духовно-етичної, моральної, світоглядної) стагнації і деградації; посилення процесу руйнації державних владних інституцій; активізація релігійних рухів; розвиток фронтирного сепаратизму.

7. Конкретизованими заходами останніх Палеологів, спрямованими на уповільнення в Імперії руйнівних процесів, що охопили у 20-х – 40-х рр. XV ст. державні інституції, стали: певна активізація зовнішньої політики та дипломатичної діяльності; тимчасове піднесення статусу й авторитету Візантійської імперії на міжнародній арені; неодноразові спроби й послідовні намагання організації загальноєвропейського Хрестового походу проти широкомасштабної османської інвазії; активні перемовини з Римо-

Католицькою Церквою відносно укладання унії з відповідними позитивними (рятивними) наслідками.

Означені заходи мали значною мірою вплинути на внутрішню (загальнодержавну) консолідацію ромейського суспільства й одночасно зміцнити еклесійні органи, імперські керівні (бюрократичні) структури і владний апарат.

Список використаних джерел та літератури

А. Джерела

1. Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя / Пер., предисл. А.С. Степанова // Византийский временник, 1953. Т.VII. С.385-430.
2. Византийская басня «Рассказ о четвероногих» (XIV в.) / Пер., вступ. ст. В.С. Шандровской // Византийский временник, 1956. Т.IX. С.211-254.

3. Георгий Гемист Плифон. О законах / Пер. И.П. Медведева //Медведев И.П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л.: Наука, 1973. С. 140-155.
4. Георгий Гемист Плифон. Речи о реформах / Пер., вступ. ст. Б.Т. Горянова // Византийский временник, 1953. Т.VI. С. 386-414.
5. Георгий Сфрандзи. Хроника / Предисл., пер. и прим. Е.Д. Джагацпаняна // Кавказ и Византия. Ереван: Арм. АН, 1987. Т.5. С.156-261.
6. Георгий Кодин. Деяния церковные и гражданские от РХ до половины XV столетия / Пер. И. Иванова. СПб.: СПбГУ, 218. 344 с.
7. Горянов Б.Т. Неизданный анонимный византийский хронограф XIVв. // Византийский временник, 1949. Т.II. С.276-293.
8. Иоанн Кантакузин. История // Иоанн Кантакузин. Беседа с папским легатом, Диалог с иудеем и другие сочинения / Пер. Г.М. Прохорова. СПб.: Алетейя, 1997. С. 43-105.
9. Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Пер. М. Л. Шалфеева. Рязань: Александрия, 2004. Т.1. 448 с.
- 10.Прохоров Г.М. Публицистика Иоанна Кантакузина 1367-1371 гг. // Византийский временник, 1968. Т.XXIXС. 318-341.
- 11.Ducas. The Historians Doucas and Phrantzes / Ed. by W.Miller // Journal of Hellenic Studies, 1926. №46. P. 61-140.
- 12.Laonikos Chalkokondyles. The Last Athenian Historian / Ed. by W.Miller // Journal of Hellenic Studies, 1922. № 42. P. 14-125.

Б. Література

- 13.Асмус В., прот. Церковные полномочия императоров в поздней Византии. СПб.: СПбДА, 2002. 215 с.
- 14.Азимов А. Константинополь. От легендарного Виза до династии Палеологов. М.: Центрполиграф, 2007. 264 с.

15. Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия IV-XIV вв. СПб.: Евразия, 2018. 732 с.
16. Балух В.О. Візантологія. Чернівці: Книги ХХІ, 2006. 606 с.
17. Васильев А.А. История Византийской империи: В 2-х т. СПб.: Алетейя, 1998. Т.2. 532 с.
18. Васильев А.А. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261-1453). Л.: Нива, 1925. 191 с.
19. Величко А.М. История византийских императоров: В 5-ти т. М.: ФИВ, 2010. Т.V. 520 с.
20. Горянов Б.Т. Поздневизантийский феодализм. М.: Наука, 1962. 212 с.
21. Горянов Б.Т. Византийский город XIII-XV вв. // Византийский временник, 1958. Т.XIII. С.162-183.
22. Герцберг Г. Ф. История Византии. М.: Сибирская звонница, 2012. 674 с.
23. Гиббон Э. Закат и падение Римской империи: В 7-ми т. М.: Терра, 2008. Т.VII. 605 с.
24. Гергей Е. История папства. М.: Республика, 1996. 504 с.
25. Гельцер Г. Очерки политической истории Византии. СПб.: Изд. В. Суворина, 1912. XXI, 226 с.
26. Гийу А. Византийская цивилизация. Новосибирск: У-Фактория, 2005. 576 с.
27. Грибовский В.М. Народ и власть в византийском государстве. СПб.: СПбДА, 1897. XXIII, 314 с.
28. Дашков С.Б. Императоры Византии. М.: Красная площадь, 1997. 368 с.
29. Диль Ш. История Византийской империи. М.: Госполитиздат, 1948. 208 с.
30. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. М.: Госполитиздат, 1947. 310 с.

- 31.Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время. М.: МГУ, 1992. 248 с.
- 32.Занемонец А.В. Иоанн Евгеник и православное сопротивление Флорентийской унии. СПб.: СПбДА, 2008. 365 с.
- 33.История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. М.: Наука, 1967. Т.3. 476 с.
- 34.Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана та Л.В. Войтовича. Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
- 35.Иванов С.А. Византия. М.: Слово, 2001. 248 с.
- 36.Каллист В. Марк Эфесский и Флорентийский Собор. М.: Согласие, 2009. 387 с.
- 37.Курбатов Г.Л. История Византии. М.: Просвещение, 1981. 205 с.
- 38.Кравчук А. Галерея византийских императоров. От Алексея I Комнина до Константина XII Палеолога. М.: Астрель, 2012. 428 с.
- 39.Кроули Р. Константинополь. Последняя осада 1453 г. М.: АСТ, 2007. 337 с.
- 40.Колташев В.Г. Армия Византии. М.: АСТ, 2021. 482 с.
- 41.Кицикис Д. Османская империя. М.: Весь мир, 2006. 235 с.
- 42.Лебедев А. П. История Византии. М.: АНФ, 2005. 524 с.
- 43.Лозинский С. Г. История папства. М.: Политиздат, 1989. 532 с.
- 44.Ломизе Е.М. Костантинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438-1439) // Византийский временник, 1994. Т.80. С.71-95.
- 45.Лемерль П. История Византии. М.: Весь мир, 2004. 244 с.
- 46.Мюллер А. История ислама: В 2-х т. М.: АСТ, 2004. Т.1. 676 с.
- 47.Николь Д. Падение Константинополя. М.: Индрик, 2008. 230 с.
- 48.Норвич Дж. История Византии. М.: АСТ, 2010. 542 с.
- 49.Норвич Дж. История папства. М.: АСТ-Астрель, 2016. 845 с.
- 50.Острогорський Г. Історія Візантії. Л.: Літопис, 2002. 558 с.
- 51.Очерки по истории Византии / Под ред. В.К. Бенешевича. СПб.: Тип-ия А. Солдатенкова, 1914. Вып.4. 305 с.

- 52.Поляковская М.А. Портреты византийских интеллектуалов. СПб.: СПбГУ, 1998. 362 с.
- 53.Петросян Ю.А. Османская империя. М.: Панорама, 2003. 455 с.
- 54.Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. М.: Астрель, 2008. 418 с.
- 55.Сорочан Б.А. Византийская империя. Харьков: Книжный клуб, 2022. 359 с.
- 56.Соколов И.Н. Внешняя политики поздних византийских императоров. М.: РГГУ, 2003. 274 с.
- 57.Степовик Д. Візантологія. Івано-Франківськ: ІФТА, 2002. 254 с.
- 58.Тернбулл С. Полумесяц над Босфором. М.: Астрель, 2009. 245 с.
- 59.Успенский К.Н. Очерки по истории Византии. М.: Заря, 1917. Ч.1. 268 с.
- 60.Успенский Ф. И. История Византийской империи:В 3-х т. (4 кн.). М.: Мысль, 1998. Т.3. 605 с.
- 61.Успенский Ф. И. Военное устройство Византийской империи // ИРАИК (София), 1900. Т.6. Вып.1. С.214-258.
- 62.Удальцова З.В. Византийский историк Критовул о южных славянах // Византийский временник, 1951. Т.41. С. 91-104.
- 63.Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма. СПб.: Алетейя, 2009. 207 с.
- 64.Хвостова К.В. Особенности византийской цивилизации. М.: Наука, 2005. 197 с.
- 65.Хвостова К.В. Византийская цивилизация // Вопросы истории,1995. № 9. С.32-48.
- 66.Хвостова К.В. Особенности аграрно-правовых отношений в поздней Византии (XIV-XV вв.). М.: Наука, 1968. 327 с.
- 67.Хвостова К.В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами-современниками (XIV-XV вв.). М.: Наука, 1992. 188 с.
- 68.Хитцель Ф. Османская империя. М.: Вече, 2006. 384 с.

69. Харрис Дж. Византия. История исчезнувшей империи. М.: АНФ, 2017. 384 с.
70. Хэлдон Дж. История византийских войн // Хэлдон Дж. История византийских войн. М.: Вече, 2007. С.255-440.
71. Херрин Дж. Византия. Удивительная жизнь средневековой империи. М.: Центрполиграф, 2017. 416 с.
72. Чичуров И.С. Политическая идеология средневековья: Византия и Русь. М.: Наука, 1990. 306 с.
73. Чекалова А.А., Чичуров И.С. Византийская империя. М.: РГГУ, 2004. 240 с.
74. Череванский В.П. Последний вздох Византии. СПб.: В унив. тип., 1909. XV, 224 с.
75. Черноусов Э. Дука, один из историков конца Византии // Византийский временник, 1914. Т.21. С.171-198.
76. Шиканов В.Н. Византия: орёл и лев. Болгаро-византийские войны VII-XIV вв. СПб.: Летний сад, 2006. 321 с.
77. Шиканов В.Н. Византия: гроза над Дунаем. Северные войны Византии V-XIV вв. СПб.: Летний сад, 2009. 314 с.
78. Шейнэ Ж-К. История Византии. М.: АСТ, 2006. 160 с.
79. Шоню П. Византийская цивилизация. Новосибирск: У-Фактория, 2005. 631 с.
80. Шестаков С.П. Лекции по истории Византии: В 2-х т. Казань: КазДА, 1915. Т.2. 461 с.
81. Шмеман А., прот. Судьба византийской теократии // Шмеман А., прот. Собрание статей 1947-1983. М.: Логос, 2009. С. 87-103.
82. Angold M. The Byzantine Empire: a Political History. L.: Longman, 1984. 334 p.
83. Baynes N.H. The Byzantine Empire. Oxf.: Univ. Press, 1978. 351 p.
84. Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 3. 504 p.

- 85.Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 2. 632 p.
- 86.Franzius E. History of the Byzantine Empire: N.Y.: Funk and Wagnalls, 1967. XV, 487 p.
- 87.Haldon J. Byzantium. A History. Charleston: Arcadia Pub., 2000. 192 p.
- 88.Haussig H. W. A History of Byzantine Civilization. L.: Thames and Hudson, 1971. 448 p.
- 89.Hussey J. M. The Byzantine World. N.Y.: Harper, 1961. 188 p.
- 90.Jenkins R. Byzantium: The Imperial Centuries. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1966. XIII, 400 p.
- 91.Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. L: Weidenfeld and Nicolson, 1980. XII, 334 p.
- 92.Mango C. Byzantium and its Image. History and Culture of The Byzantine Empire. L.: Variorum, 1993. 360 p.
- 93.Nicol D.M. The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453. Cambr.: Univ. Press, 1993. 482 p.
- 94.Obolensky D. The Byzantine commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. L.: OFM, 1971. 585 p.
- 95.The Cambridge History of the Byzantine Empire, 500-1492 / Ed. by J.Shepard. Cambr.: Univ. Press, 2008. XX, 1207 p.
- 96.The Oxford history of Byzantium / Ed. by C. Mango. Oxf.: Univ. Press, 2002. 334 p.
- 97.Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. Stanford: Univ. Press, 1997. XXIII, 1019 p.

